

281 6

U-43

ԲԱՐԵԿԱՐԳՈՒԹԻՒՆ

ՀԱՅ ԱԶԳԱՅԻՆ ԵԿԵՂԵՑԻԻ

“Մարդը, որ կ’ուզէ համարձակուիլը
սեռնել, պէտք է հանդարտութիւն հաս-
տատէ ինքն իր մէջ: Պէտք է, որ միտքը
լինի մը մեռած ջուրին պէս ըլլայ:”
Տօհ. Ա. ԲԱՐՐԷԼ

Մ. ՍԵՐՈԲԵԱՆ

4986

498

Տպ. «ԱԶԳԱՎ» Պէրուք

1938

Բարեկամական յարգանքի զրահան տուրք մե

Ն ո լ ի ը ո ղ ւ ա ծ

ԱՐՈՒԾՍՏԱԳԻՏՈՒՀԻ ԵՒ ԽԱՆԴԱԿԱԹ ՄՕՐ ՄԸ

ՏԻԿԻՆՅԱՅԿԱՆՈՅՇ Կ. ՊԱԼԵԱՆԻ

ՏՅՈՒՐ ՅԻՇԱՏԱԿԻՆ

18028-58

Ն Ա Ռ Ա Բ Ա Ն

Աշխարհի մէջ ամէն կազմակերպութիւն, ըլլայ կրօնական, քաղաքական, ընկերական թէ ընտանեկան, ենթակայ եղած են շարունակական փոփոխութիւններու: Անոնք, որ անընդունակ գտնուած են և շանյարմար, գոհացում տալու ժամանակի պէտքերուն և պահանջներուն, բնականաբար հարկադրուել են իրենց տեղը թողուլ նոր կազմակերպութիւններու:

Եթէ թղթատենք տիեզերական պատմութիւնը, և պեղումներու յատուկ ուսումնասիրութիւնները, պիտի տեսնենք, թէ հիմնական նորութիւն գոյութիւն չ'ունի ո'ւէ մարզի մէջ. փոփոխութիւններ կան միայն կամ բարեփոխումներ ժամանակի ըմբռնումներու և հաւուտալիքներու համաձայն: Պատմութիւնը շինուած է մեռած պետութիւններու, կրօններու, ընտանեկան և ընկերական կազմակերպութիւններու և անոնց ստեղծած քաղաքակրթութիւններու աւերակոյտէն, կործանուած դահերու, խորտակուած թագերու, փլած տաճարներու և խորաններու բեկորներէն: Անոնցմէ իւրաքանչիւրը իրենց ժամանակի պէտքերուն և պահանջներուն գոհացում տուին, և երբ տեսան, թէ իրենք այլ ևս անկարող են նոր պահանջներու յարմարելու, կամուրթէ ակամայ քաշուեցան ասպարէզէն, թողլով որ նոր

յղացումներու արդիւնք նոր կազմակերպութիւններ, իրենց տեղը բռնեն :

Քրիստոնէութենէն շատ աւելի հին, բարձր ու փիլիսոփայական կրօններու քաղաքակրթութիւններ ծընած ու մեռած են ժամանակի շփումէն մաշուելով, թողլով որ իրենց բեկորները գործածուին, իբրև ատաղձ, նոր կառուցումներու համար։ Եւ մարդկութեան յառաջխաղացութիւնը, քաղաքակրթութեան ճամբուն վրայ, միշտ վերելք մը չէ՛ եղած, և պէսպիսուած է յաճախ անկումներով ու ընկրկումներով։ Ու պիտի կրնանք ըսել, թէ ո՛չ նոր կրօն գոյութիւններու աշխարհի մէջ, և ո՛չ ալ նոր քաղաքակրթութիւն։ Այսօր մերձեւք գտնուածները հիններուն կերպափոխումներն են միայն, յարդարուած ու կազմաւորուած, ժամանակի պէտքերուն և պահանջներուն համաձայն :

Քրիստոնէութիւնը, իբր մէկ ազանդը Մովսիսականութեան(*), ամրապնդուած յունական փիլիսոփա-

(*) Քրիստոս կրօնի մը չէր որ կը քարոզէր, այլ բարոյական մը... Քարոզուած բարոյականը նորութիւն մը չէր բոլորովին, այլ կատարելագործումը հին օրէնքին, քիստոսը ստեղծողն ոգեկան բացատրութիւնը. «Քիստոս կը սպաննէ, հոգիին կ'ապրեցրնէ»։ Այս մեկնութիւնը անհրաժեշտ էր հրեական շափագանցուած ծիսապատկերական մեռելապատկեր ոգեկան... համար։ ... Սիստոս հասկցան զիմքը Յիսուսի հակառակորդները, անոնք որ ծեսին ու գրիին մարդիկն էին. զիմքը սիստոս հասկցան նաեւ իր բարեկամները, որոնք պատրաստուած չէին իր ոգիին մեծութիւնը ըմբռնելու։ Կարելի չէր տարբեր արդիւնքի սպասել, քանի որ Քրիստոս, հակառակ իր յայտարարութեան եւ սկզբունքին, հակադրուած էր հին տիկերու մէջ լեցնել նոր գիտիւն։ (Տես, մեր «Պատմութիւն և եկեղեցի» 2. (Ա. Մամուլ, 15 սեպտ. 1920 թիւ 2349):

յութեան հեթանոս շաղախով, ստեղծելով հանդերձ օրոքաքաղաքներու և աստուածաբաններու շարքին մէջ ատարակարծութիւններ, իր ծագման օրերուն ունեցաւ անշուշտ իր բարերար ազդեցութիւնը, իր ընկերսիրական պատուէրներով, և մաքուր կեանքի իր յարաբերական տեսլականով, երբ հեթանոս աշխարհը իր հանոյքի չափազանցութիւններով, և իր գոհնիկ յափրացումներով այդ մաքուր կեանքին, այդ յարաբերաբար բարձր բարոյականին ստեղծումը անհրաժեշտ դարձուցած էր :

Բայց Քրիստոնէութեան բարոյականին և անոր ստեղծելիք քաղաքակրթութեան հիմերը չափազանց խախտու էին, պատիժի ու վարձքի այն դրութեամբ, զոր փոխ առած էր շիջած կրօններէ։ Բարոյական մը, որ կը հիմնուէր պատիժի ու վարձքի հիման վրայ, չէր կրնար սիրոյ բարոյական մը ըլլալ, այլ կեղծաւոր բարոյական մը։ Քրիստոնէութիւնը, որ իբր կրօն չէր կըրնար գերութիւնը ջնջել, և գերիներուն կը հրամայէր հնազանդի իրենց տէրերուն, որ խոնարհութեան պատուակի ասկ կը հրամայէր հանդուրժել նախատինքի ու անխրաւութեան, և մէկ երեսին աստուկ զարնողին միւս երեսն ալ տրամադրելու պատուէրը կուտար կըրնար գերիներու և սարուկներու կրօն մը ըլլալ, բայց ո՛չ պատուախնդիր, ու աշատութեան և իրաւունքի ոգիով տոգորուած մարդերու կրօնը։ Եւ եթէ երեք դարեր հալածուեցաւ Հռովմէական կայսրութեան կողմէն, հալածուեցաւ անոր համար, որ ո՛չ միայն կը հակասէր պետութեան ազգային կրօնին, այլ և անոր բանակները կը քայքայէր զինուորական ծառայութեան դէմ իր քարոզած ըմբոստութեամբ :

I

Այս տողերը կարգացուած պահուն, միաքերու մէջ ինքնաբերաբար պիտի ծագի սա հարցը, թէ ինչպէ՞ս կ'ըլլայ, որ հակադիւնորական նկատուած և աւտոր համար հարածուած կրօնք մը կրնայ յետոյ այդ միեւնոյն զինուորապաշտ պետութեան պաշտօնական կրօնը ըլլալ: Այս հարցումին կարենալ պատասխանելու համար, անհրաժեշտ է պահ մը շեղուի մեր նիւթէն, սկզբունքի և դատումներու մարդին մէջ, նրկու կողմերու ընդդրկած զիջողութեան աստիճանաչափը, և յաջորդական փոփոխութիւններու դասակարգումները տեսնելու համար: Այս խնդրոյն շուրջ լիակատար ուսումնասիրութիւն մը չէ որ պիտի ընենք հոս, այլ պիտի տանք խտացում մը միայն, օգտուելով կարգ մը հեղինակաւոր մարդոց ուսումնասիրութիւններէն, և Albert Bayetի «Les Religions de salut et le Christianisme dans l'Empire Romain բանախօսութեանէն» (1932 Մայիս 10):

Յայտնի է, թէ սկսեալ Օգոստոս կայսեր օրերէն մանաւանդ, երբ սկեպտիկութիւնը, և անհաւատութիւնը սկսած էին ծայր տալ, կայսրութեան վարչական միութեան առընթեր ձեռնարկուեցաւ ոյժ տալ աւանդական հաւատալիքներու և ծէսերու, կրօնքի միջոցաւ նաև բարոյական միութիւն մը ստեղծելու համար կայսրութեան սահմաններուն մէջ: Այս ձեռնարկին առաջին դրական արտայայտութիւնը եղաւ կայսրներու պաշտամունքը, որ ուրիշ բան չէր, եթէ ո'չ հռովմէական հայրենիքին պաշտամունքը, կայսեր անձին՝ մէջ խտացած, քանի որ էին կրօնը իր ոյժը կորսնցուցած էր: Բայց այս նոր կրօնը չէր կրնար քոհացուած տալ ա-

ռաքինութեան իտէալին ձգտող հոգիներու, և այս իսկ պատճառով դատապարտուած էր ոչ կամ կանուխ միւնելու:

Կրողիոս փորձեց Կիւրեղէի կրօնը, կամ Մետրօպոլիտանութիւնը (Metrocisme) հռովմէացընել և զանիկա ընել պարտաւորիչ կրօնը կայսրութեան: Կրողիոսի այս ծրագիրը դատապարտուած էր վիժելու, ո'չ միայն անոր համար որ Մետրօպոլիտանութեան ծագումը փոխզական էր, հետեւաբար և արհամարելի, այլ և անոր համար, որ այդ կրօնքին մէջ ներքինացումը (eunuchisme) մէկն էր գլխաւոր հրահանգութիւններէն: Հռովմայեցիներու առնականութեան հետ չէր կրնար միասին քալել այդ ըմբռնումը:

Աւերելիանոս ձեռնարկեց Կիւրեղէի ձախողած կրօնքին տեղ դնել Միթրաի պաշտամունքը, աշխատելով, որ արեգակնային այդ աստուածը (Sol Invictus,) ըլլայ կայսրութեան, ու յետոյ բոլոր տիեզերքի աստուածը: Անոր անունին տաճարներ կանգնուեցան: Բայց Միթրօպոլիտանութիւնն ալ յաջողելու յոյս չէր ներշնչեր: Անոր կը պակսէր մենատիրական արտաքսիչ ոգին: Մետրօպոլիտանութիւն և Միթրօպոլիտանութիւն ներողամիտ կրօններ էին, և խրատում չ'ունէին ուրիշ կրօններէ: Այդ ներողամտութիւնը արգելք պիտի ըլլար պետական պարտադրումի մը, կարենալ կայսրութեան պաշտօնական կրօնքը ըլլալու համար:

Դիոկղետիանոս, հիմնուած, Միթրօպոլիտանութեան սկզբունքներու վրայ, ուզեց կայսրներու աստուածութիւնը օրինականացընել, արեւելիան վեհապետական ըմբռնումով:

Կայսրներու կրօնափոխութեան այս ձեռնարկի ընթացքին, առաջին օրէն իսկ հաւանաբար խորհած պէտք է ըլլան նաև Քրիստոնէութեան մասին: Բայց այս նոր կրօնքին հանդէպ մեծ էր հռովմայեցիներու հակակրօն-

քը, ո՛չ միայն անոր համար, որ իրենք հակառակակամ էին, ո՛չ միայն անոր համար, որ Յայանութեան գրքին քրիստոնեայ հրդինակը «Մեծ Պոռնիկ» անունով որսակած էր Հոովմը, այլ և անոր համար, որ Քրիստոնէութիւնը իր մէջ կը մարմնացընէր «կատաղի մեկուսականութիւն (éxclusivisme) մը, յուզայականութենէ ժառանգած, որ կը հարկադրէ Քրիստոսի աշակերտ մը տատկ և արհամարհել կայսերական երկիրներու մէջ պաշտուած բոլոր միւս աստուածները»: Ասոր վրայ աւելցուցէք նաև նոր կրօնքին հակազինուորակամութիւնը, և այն ատեն դիւրին կ'ըլլայ հասկնալ Քրիստոնէութեան դէմ մղուած պետական հալածանքին գրգապատ ճառները:

Կոստանդիանոս, զոր Դիոկղետիանոս արտաքսած էր իր հօր Կոստանդ Քլորի գահաժառանգութենէն, և որ իբր բախտախնդիր մը ինքզինքը կայսր հռչակեց (23 Յուլիս 306), ուղեց օգտուել իր նախորդներու փորձառութենէն: Եւ այս առիթով ինք դարձաւ դէպի Քրիստոնէութեան կողմը, ինք, որ այլ եւս յարաբերութիւն պիտի չ'ունենար «Մեծ Պոռնիկ»ին, Հոովմի հետ: Իրեն համար մեծ տարբերութիւն մը չկար երեք կրօններուն միջև (Մեթրոականութիւն, Միթրականութիւն, Քրիստոնէութիւն), ո՛չ դաւանանքի, ո՛չ ծէսի, ո՛չ խորհուրդներու: Կիւբեղէ Կոյս—մայրն է. Մարիամ նմանապէ՛ս. մէկուն զաւակը Ատտիս, Հովիւն է, և միւսինը Յիսուս, Բարի—Հովիւը: Երկուքին ալ զաւակները չարչարուած են ու մահացուած: Միթրա աստուծ մէ բղիւսած ԲԱՆն է, ԼՈՂՈՍը, ինչպէս Յովհաննէսի Յիսուսը, սա տարբերութեամբ միայն, որ մէկը Յուլն է (Միթրա) և միւսը Գառնը: Առաքիչութեան հրահանգները նոյնն են երեք կրօններուն մէջ ալ: Խորհուրդները (մկրտութիւն, դրոշմ, օծում, հաղորդութիւն) նոյնն են երեքին համար ալ: Այս նոյնութիւնը

կամ համանմանութիւնը կայսրութեան այլազան ժողովուրդներու միաքին մէջ ճամբայ մը բացած էր արդէն ընդունելու Քրիստոնէութիւնը, անուններու փոփոխումով մը միայն:

Այդ օրերուն Հոովմէական կայսրութիւնը ներքնապէս քայքայումի առաջնորդուած էր: Հինգ կայսրներ իրենց մէջ բաժնած էին պետութիւնը: Նախ, այդ հինգ կայսրներէն երեքը, Կալէր, Կոստանդիանոս և Լիկիւնիոս համախորհուրդ գաղբեցուցին քրիստոնեաներու դէմ հալածանքը, հակառակ Մաքսէնսի և Մաքսիմիէնի պնդումներուն (*): Բայց որպէս զի Կոստանդիանոս կարենար իր քաղաքական ծրագիրներուն համար օգտանար իր Քրիստոնէութեան «կատաղի» աններողութիւնը, պէտք էր համախորհութեան եզրեր գտնել, և այդ կրնար ըլլալ միայն Քրիստոնէութեան կողմէն ըլլալիք

(*) Կոստանդիանոս երբ 312ին Մաքսենսի յաղթու համար Հոովմի վրայ փախք, ո՛չ միայն վստահեցաւ իր 50 հազարեցոց բանակին, այլ մեղսակցութեանը վրայ քրիստոնեաներուն, որոնք խոստացած էին, զաղսնապէս, քաղքին դուռները բանալ իր առջեւ, որովհետեւ Կոստանդիանոս մեկն եր այն երեք կայսրներէն, որոնք որոշեցին դադրեցընել քրիստոնեաներուն հալածանքը: Եւ Հոովմի քրիստոնեաներու գործելիք պետական դաւանանութեան ի վարձ, Կոստանդիանոս նոր հրովարակով մը նոր ազատութիւններ տուաւ քրիստոնեաներուն, եւ անոնց վերադարձուց լեկեղեցական գրառուած կայուածները: Հոովմեական աշխարհը երկուքի բաժնուած եր, հեթանոս եւ քրիստոնեայ: Երկու փալափական եւ կրօնական կուսակցութիւններ: 323-ի պատերազմին, Կոստանդիանոս կոթնեցաւ քրիստոնեաներուն, իսկ Լիկիանոս նեթանոսներու վրայ: Երկու կրօններուն պայքարն եր, որ կը մղուէր Պոլսոյ դրոններուն առջեւ:

զիջումներով: Եւ նորակազմ եկեղեցին ընդառաջ զնաջ
 իրմէ պահանջուած զիջումներուն: Նախ սկսաւ հրեա-
 ներուն զէմ մաքառիլ, իրմէ հեռացընելու համար սե-
 մական ծագումի մեկադրանք. կը մնար հրաժարիլ հա-
 կազինուորական սկզբունքներէն, և ահա 314ին Աբլի
 մէջ դումարուած քրիստոնէական ժողովը սա կարուկ
 որոշումը առաւ. «Բոյր անոնց համար, որոնք խաղա-
 դութեան ասեմ իրենց զեմերը մեկդի կը բողոք, որո-
 ռուած է որ անոնք հաղորդութեան զրկուին»: Այս որոշու-
 մով կը քանդուէր պատուարը, որ Քրիստոնէութիւնը
 կը բաժնէր Հռովմէական կայսրութենէն: Կոստանդինա-
 նոս վայրկեանը հասած համարեց ընդունելու և օգ-
 տագործելու նոր կրօնքը, պետականացընելու զայն և
 ատով իսկ ըլլալու անոր կայսր քահանայապետը (*):
 Կոստանդինոս կրնար այլ ևս իր երէկի Միթրակա-
 նութիւնը փոխանակել Քրիստոնէութեամբ, քանի որ

(*) Կ'արժէ մեջ բերել հոս Հեթանոսութեան վրայ Քրի-
 ստոնէութեան տարած յաղթանակի մասին Էմբրոսիոսի ըմ-
 բրանումը. «Մենք կը փառաբանենք Քրիստոնէութեան յաղ-
 զգայաւանաց վրայ. բայց Հեթանոսութիւնն է որ կը պահ-
 ուրսի եկեղեցիի համագգեսին տակ: Հեթանոսութիւնը հա-
 տատարութեան երդում միայն բրած է, եւ խաչն առած,
 բայց դեռ Հեթանոսութիւնն է, որ կ'իշխէ միլիոնաւոր ձայ-
 ներով նեմարիս մարդերու վրայ. ինքն է որ իր ձեռքին մեջ
 ունի դրամը, ծախսողը ինքն է. դաշինքներ կը գրէ, հո-
 վիներ կը նշանակէ, եւ կը հալածէ նեմարիս հաւատաց-
 յալը...»: Կ'ընդունի, քի բարբարոս դարերն են, որ անհր-
 ռաժեճ նկատուած են Յիսուսը ներկայացնել նիւթական ձե-
 շի տակ, եւ հաւատացած՝ անոր արժանիքին վրայ բան մը
 աւելցուցած ըլլալ, զանի բազաւոր անուանելով եւ յետոյ
 սաստուած ընելով զանի:

պետականօրէն Քրիստոնէութեան Գառնուկը Յուլի կը
 փոխուէր զինուորականութեան սկզբունքին օրգանա-
 մով:

Այս համառոտ ամփոփումէն զիւրին է տեսնել, թէ
 ինչո՞ւ և ի՞նչպէս Քրիստոնէութիւնը եղաւ կրօնքը
 Հռովմէական կայսրութեան, յետոյ ըլլալու համար մէ-
 կը տիեզերական մեծ կրօններէն:

II

Գառնանք մեր նիւթին:

Գարերու փորձառութիւնը ցոյց տուաւ, թէ ուսի-
 կանուած (policiè) բարոյական մը, որպիսի պետական
 և ընկերական սայթաքումներ ծնցուց մարդկութեան
 մէջ: Երէկի և այսօրուան արիւնարբու և անբարոյա-
 կան քաղաքակրթութիւնը բնական և անխուսափելի
 հետեւանքն է գերիներու յատուկ այդ սխալ բարոյա-
 կանին, քանի որ այսօրուան պետութիւններու և ան-
 հատներու հոգեբանութեան խորը մեռած են վարձքի
 ու պատիժի, կամ դժոխքի ու արքայութեան գաղա-
 փարին արմատները: Այսօր բոլորովին տարբեր են
 մարդկութեան պահանջները. զգալի է նոր բարոյակա-
 նի մը պէտքը, բարոյականի մը, որ աւելի առողջ, ա-
 ւելի բանավարական, աւելի մաքուր հիմերու վրայ
 դրուած ըլլայ: Անշուշտ պիտի գայ օրը, երբ մարդ-
 կութիւնը, ձերբազատուած իր կրօնական և ընկերա-
 կան նախապաշարումներէն, և յափրացած ապրուած
 քաղաքակրթութեան վատախտարակ ազդեցութենէն,
 իրեն համար պիտի ստեղծէ նոր բարոյական մը,
 Կիւլեօի համոզումով, բարիքը բարիք եղած ըլլալուն
 համար սիրելու, և չարիքէն չարիք եղած ըլլալուն
 համար խուսափելու անպարտադիր բարոյականին կը-

բօնքը(*) : Եւ այդպիսի մաքուր բարոյականի մը ծընունդն ու գոյութիւնը կախումն ունի դժոխքի և արխայութեան շահագործումի առարկայ դարձած վարդապետութեան հիմնական ջնջումէն :

Քրիստոնէութիւնը բարոյականի իր այս բմբռումին, վարձքի ու պատիժի իր այս հրամանակարգութիւնով նորութիւն մը չէր որ ստեղծեց : Դժոխքի ու դրախտի այդ բմբռումը հասարակաց էր բոլոր «փրկութեան կրօններուն», որոնք Քրիստոնէութիւնը կանխեցին, և որոնք ծագումն առին հողային (agraire) կրօններէ : Այս հանգամանքով Քրիստոնէութիւնը հանդիսանալով ունի Որփէականութեան հետ, ուրկէ փոխառութիւններ բրաւ հաւատքով վերածնութեան, և օգնութեամբ մաքրագործումի հրահանգութիւններու մասին : Եւ այս պատճառով էր անշուշտ, որ ինչպէս

(*) Այս համոզումը տիեզերական հանգամանք ստացած է այսօր, եւ այդ բարոյական կրօնին հիմնարկութիւնը բաղձանքն է բոլոր անկաշկանդ, ուղղադաս եւ ձեռքազատ հոգիներուն, որոնց խոր կրօնքն ուրք կայ : «Պիտի ստեղծուի նոր եկեղեցի մը, հիմնուած բարոյական գիտութեան վրայ, կ'ըսէ Էմբրսըն. նախ ցուրտ եւ մեղ, պիտի բլայ յար եւ նմանը մտաւորն մեջ եղող մանուկին. ան պիտի բլայ այնքան եւ բուաբանութիւնը բարոյական Օրենքին, եկեղեցին ապագայի մարդերուն, առանց բարձրաբանութիւն, առանց սաւիղի, առանց աւագափողի, բայց պիտի ունենայ երկինքն ու երկիրը իբրեւ աստղն եւ հեծան, գիտութիւնը՝ զարդարումի եւ խորհրդանշանի համար. պիտի չ'ուսանայ միացրնելու գեղեցկութիւնը, երաժշտութիւնը, նկարչութիւնը, բանաստեղծութիւնը» : Եւ այս ւախական կեանքի մը ազդեցութեանն եւ կարենայ, ուղիղ համբուն մեջ միս միեակ փայել, իբրեւ կասարեայ անհաս» :

դիտել կուտայ Albert Bayet, Քրիստոնէութիւնն ալ, Որփէականութեան նման կրկին ձեւեր ստացաւ : «Կայ գիտնական և փիլիսոփայական ձեւ մը, զոր ձեւաւորեցին պիւթագորիաններն ու պղատոնականները, և ժողովրդական ձեւ մը, բժժանքներու, հուսովութի, և մարդը չարիքին ու դժոխքին դէմ պայտապանող նուիրական առարկաներու կանոնաւոր վաճառականութիւն մը» :

III

Մասնաւորելով մեր խօսքը Հայ Ազգ. Եկեղեցիի մասին, ըսենք, թէ քրիստոնէական կրօնն ու բարոյականը ուղիղ չէին կրնար համեմատուիլ կամ պատշաճիլ Հայ ազգի ազգաբնական, աշխարհագրական և քաղաքական պահանջներուն : Ժողովուրդ մը, որ հարկադրուած էր ապրիլ թշնամիներու խիտ ցանցի մը մէջ, որ կը դառնէր մեծ արչաւանքներու քառուղիի խաչատման կէտին վրայ, ինքնապահպանումի իբր միջոց պէտք ունէր կեանքի պոսեմարտին համար կամքերը ջրհեղող կրօնքի մը և քաղաքակրթութեան մը, բայց ո՛չ հրամցուած անիրաւութիւն մը անարտունջ կրել հրամայող գերիներու կրօնքի մը : Այս իրողութիւնը անհերքելի պիտի մնայ բոլոր անոնց համար, որոնք առանց կրօնական կանխակալ կարծիքի, առանց դաւանական նախապայտարումներու պիտի յօժարէին լրջօրէն ուսումնասիրել տասն և եօթը դարու մեր քրիստոնէական քաղաքական կեանքի բոլոր փուլերը, բոլոր գրուածները իրենց խորքին մէջ :

Եւ դարու մեր ազգային ղեկավարները, մասամբ դարմանելու համար քրիստոնէութեան պատճառած չարիքը, և փրկելու համար Հայ ազգը, ուրիշ քրիստոնեայ ազգերու հետ ձուլումի և Մազդէականութեան վտանգէն, ՀԱՅ ԱԶԳԱՅԻՆ ԵԿԵՂԵՑԻԻ Կազմութեան

85-22081

հանձարեղ ծրագիրը մշակեցին ու գործադրեցին: Այդ ազգայնացումը տեղի ունեցաւ 447ին Շահապիվանի ժողովով: Հաւանաբար այդ ժողովը գումարուած է նաւասարդի տօնին. որովհետեւ թագաւոր և կաթողիկոս, իշխաններ ու եպիսկոպոսներ տօներու առթիւ տեսակ մը ուխտադնացութիւններ կը կատարէին, օրինակ, Նաւասարդին Շահապիվան, Ս. Կարապետի տօնին, Մուշ, և այդ ուխտաւորական հաւաքոյթը տեսակ մը ազգային խառն ժողովի հանգամանք կը ստանար, ուր կարեւոր որոշումներ կը տրուէին ազգային կեանքի ու գործերու համար: Շահապիվանի ժողովի օրերուն Հայաստան քաղաքական ծանր տագնապ մը կ'ապրէր: Պարսիկ կառավարութիւնը մեր ազգի ճակատագրին հետ կը խաղար: Առաջին անգամն ըլլալով Շահապիվանի ժողովը խիստ և արակոնական կանոններ կը հաստատէ ազգային կեանքի վերաբերմամբ, ջրգեղելու համար անոր բարոյական կորովը, և հայ եկեղեցին կ'ազգայնացընէ, իբր քաղաքական գործունէութեան կեդրոն, երբ Հայ թագաւորութիւնը ջնջուած էր, և երկիրը կը կառավարուէր Մարդպաններով: Այդ օրէն Հայ եկեղեցիի պետը կերպով մը իր կրօնական իշխանապետութեան մէջ կը ձուլէր քաղաքական իշխանութեան ստորագելիները: Հայ կաթողիկոսները կը կոչուէին «Կաթողիկոս Հայոց» կամ «Հայոց Մեծաց», մինչեւ ժ. դարու վերջ, երբ Առաջիկ կաթողիկոս (972—992) առաջին անգամ գործածեց «Կաթողիկոս Ամենայն Հայոց» տիտղոսը, որ ընդհանրացաւ Կիլիկիոյ Կիրակոս կաթողիկոսի կողմէ 1243—1246 թուականին Ասոյ ժողովի որոշումներու յայտարարութենէ յետոյ մինչեւ մեր օրերը:

Այս ազգայնացումի փորձը, սակայն, իրմէ յուսացուածին չափ արդիւնք չը տուաւ. ընդհակառակն, մեր հարեւան կրակապաշտ, և յետոյ իսլամ հակառակ-

գորչներու վրայ աւելցուց նոր թշնամիներ, Բիւզանդիոյ Յոյն Օրթոտոքսութիւնը, և Հոովմի Կաթողիկոսութիւնը:

Մենք սովորութիւն ունինք ըսելու, թէ մեր ազգային եկեղեցին է եղած, որ մեզ փրկած է ձուլումներէ և ազգայնական փճացումէ: Մասամբ միայն ճշմարիտ է այս դատաստանը: Հայ գաղութներ ազգայնապէս և կրօնապէս կորսուած են քրիստոնեայ երկիրներու մէջ, ուր բարձր ու դաւանանքի, նիստ ու կացի, ընկերական և ընտանեկան յարաբերութիւններու համանմանութիւն մը գտած են, իրենց կեանքին ու նոր միջավայրի պայմաններուն միջեւ: Եթէ ընաչխարհի մէջ Հայ եկեղեցին պահպանեց հայ ազգ. գոյութիւնը, պատճառը սա է, որ եկեղեցին անհատներու հոգիին մէջ առելութիւն սերմանեց իր կողքին իր գոյութիւնը պարտադրող և զինքը հարստահարող Իսլամութեան խորհրդանիշ նամբին դէմ, և այդ առելութեան ոգին էր, որ հայ անհատը աւելի մօտ բերաւ իր եկեղեցիին, և անոր աւանդութիւններուն (*): Այս էր գոնէ Մ. Մամուրեանի և ուրիշներու կարծիքը, այս է եղած նաեւ իմ համոզումս: Գաղութներու մէջ հայ ազգն ու եկեղեցին ձուլուեցան, որովհետեւ իրենց կողքին կը պակսէր իրենց առելութիւնը հրահրող նամբին:

Այսպէս ըլլալով հանգերձ, պէտք է ընդունինք, թէ երբ մեր ազգային քաղաքական անկախութեան հետ կորսնցուցինք մեր ազգային գոյութիւնը ապահովող ամէն միջոց, մեր ձեռք մնաց ամէն կողմէ հաւաքուած մեր Ազգ. եկեղեցին: Մենք անոր կառչած մնացինք, իբրեւ մեր փրկութեան լաստակը, իբրեւ միջնաբերդը մեր ազգային գոյութեան պայքարին,

(*) Տես «ԵԿԵՂԵՑԻ ԵՒ ՊԵՏՈՒԹԻՒՆ» Բ. (Ա. Մամուլ. քիւ 2336, 1920 Սեպտ. 1):

զանի նկատելով ո՛չ միայն իբր կրօնական զգացումներու ներշնչարան մը, այլ մանաւանդ, իբր մեր ազգային ինքնագոյութեան, մեր ազգային աւանդութիւններուն և յոյսերուն գանձարանը, մեր պատմութեան և լեզուին հնութեանց թանգարանը (*): Եւ ես այս համոզումով է որ կը մօտենամ մեր եկեղեցիին ու անոր գաղափարին, և անոր հետ կապ ունեցող բարեկարգութեան ծրագիրներուն:

Հայ Ազգ. Եկեղեցին, իր քոյր հաստատութիւններու շարքին, չէր կրնար դերձ մնալ ժամանակի պահանջներու պարտադրութիւններէն: Եւ անոր Բարեկարգութեան պէտքը զգալի եղած էր դարերէ ի վեր: Քառասուն տարիներէ ի վեր չը դադրեցայ այդ պէտքը մատնանշելէ Մամուլի էջերուն մէջ, նոյն իսկ չքաշուելով, իմ եկեղեցականութեանս օրերուն, անկրօն և անհաւատ ամբաստանուելէ, նախապաշարումներու անձնատուր կարգ մը հին եկեղեցականներու, և նոյն իսկ Պաշտոյ ժողովուրդին մէկ հատուածին կողմէ: Եւ ես վերջապէս եկած էի սա համոզումին, թէ Հայ Ազգ. Եկեղեցիի բարեկարգութեան յապաղումի անուղղակի պատճառներէն մէկն է եղած հայ բողոքականութեան բաժանուժը հայ եկեղեցիէն, և դուրսէն

(*) Կրօնքը իր խորին մեջ իսկ, այլ եւս մակերեսային բնոյթ մը առած է մարդերու գիտակցութեան քաղաքակրթական մեջ: Խորունկ համոզումը հրաժեշտ տուած է անոր: Եւ եկեղեցականները կրնան վկայել այս մասին, երբ արդար ուղղամտութեամբ քննեն ինքզինքնին, եւ արտայայտուին հոմարիս ու պարկեշտ կերպով: Միասնականութիւնը կրօնին յատկանիւն է մարդկային գիտակցութիւնը այսօր հրաժեշտ տուած է միասնականութեան, հետեւաբար եւ կրօնին, պանելով իր մեջ կրօնական զգացումը միայն, անկախ եւ անջատ կրօնական դաւանանքէ եւ ձեւերէ:

անոր բանաձեւած պահանջը հայ ազգ. եկեղեցիի բարեկարգութեան: Հայ ժողովուրդը ատելութիւն և խորշում միայն ունեցած է դուրսէն եկած թերադրութիւններու և պահանջներու վերաբերմամբ, և դանձր նկատած է թշնամական: Այդ համոզումը ինքնին բաւական էր անոր, կատշած մնալու իր հին սովորութիւններուն, ծէսերուն, արարողութիւններուն, դաւանանքին, գիտնալով հանգերձ, թէ անոնք ժամանակավրէպներ էին: Հիմա խնդիրը կը տարբերի, երբ բարեկարգութեան հարցը մէջտեղ կը դրուի Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի կողմէն: Ժամանակն է, որ այդ հարցին մօտենանք լրջօրէն, և անոր պարծալութեան ձեռնարկենք կարեւոր եղածին չափ շուտ (*):

Մ. ՍԵՐՈԲԵԱՆ

30 Սեպտ. 1937, Ալեյ

(*) Մեր այս ուսումնասիրութեան ասադձր պատասխան էինք Կաթողիկոսական կոնգրակէն ամիսներ առաջ, Ամերիկայէն արտաւ հայտու մը կողմէ եղած խնդրանքի մը վրայ: Եւ երբ այս տարուայ Սեպտեմբերին մեր ձեռքն հասաւ Վեհ. Կաթողիկոսի 1 Օգոստ. կոնգրակը եւ անոր ընկերակցող «Զեկուցումը», հարկադրուեցանք մեր նիւթերը դասաւորել Զեկուցումի որդեգրած ուղղութեան եւ ծրագրին վրայ:

Ա.

ԲԱՐԵԿԱՐԳՈՒԹԵԱՆ ՊԵՏՔԸ

Երկար տարիներու և դարերու վարանումներէ յետոյ, առաջին անգամն է, որ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսը կը հարկադրուի կրօնական և աշխարհական մշտաւորականներու ուշադրութեանը յանձնել Հայ Ազգ. Եկեղեցիի Բարեկարգութեան կենսական հարցը, իր Օգոստոս 1 թուակիր և 417 համար կոնգակով, անոր կցելով առևտանայ հոգեւորականութեան 1923ի համագումարէն ծնած «Հայոց Եկեղեցու Բարեկարգութեան Կեդր. Յանձնաժողովի» կողմէն պատրաստուած ԶեկնիՑՈՒՄԸ, որ ամփոփումն է ուսումնասիրուելիք նիւթերուն:

Եւ առաջին անգամն է, որ Հայ Եկեղեց. Բարեկարգութեան հարցը գրեթէ իր յարաբերական ամբողջութեամբ սեղանի վրայ կը դրուի, և նիւթ կը դառնայ լուրջ ուսումնասիրութեան մը: Գրեթէ և յարաբերական կ'ըսենք, որովհետև պատրաստուած Զեկուցումի մէջէն բոլորովին դուրս ձգուած է եկեղեցիի դաւանականը և հաւատքի մասը, և այս զանցառութիւնը համապատասխան չէ Հայրապետական կոնգակի բովանդակութեան, քանի որ վեհ. Հայրապետը կ'ընդունի, թէ կենդանի եկեղեցին, այսինքն հաւատացեալներու բազմութիւնը ինքն է որ «գպէսս իւր եւ զկարիս իմասին հաւատոյ, ինքնին գիտե եւ սօտինե» իր անդամներու հաւանութեամբ: Այս հիման վրայ անհրաժեշտ էր, որ հաւատքի դաւանական մասը իր պատշաճ տեղը ունենար Հայ Ազգ. Եկեղեցիի Բարեկար-

գութեան հարցին վերաբերեալ Զեկուցումին մէջ: Ուրովհետեւ զրեթէ բոլոր ազգային եկեղեցիները, իրենց բարեկարգական ձեռնարկներու միջոցին դաւանական խնդիրն ալ նիւթ ըրած են ուսումնասիրութեան, և խոր ու հիմնական փոփոխութիւններու ենթարկած, ինչպէս եղած է Կալուինական, Լուտերական, Անգլիքան, Գերման հին-կաթոլիկ և ուրիշ եկեղեցիներու մէջ:

Յիսուսի աստուածութեան վարդապետութիւնը մէկն է դաւանական այդ բարեփոխելի կէտերէն: Անիկա արդիւնքն է ապէս բառին մէկ սխալ, դիտումնաւոր և քմահաճ թարգմանութեան, քանի որ ապստոս կը նշանակէր ծառայ և որդի միանգամայն, և անոր լատիներէն հոմանիշ բառը puer նոյնպէս կը նշանակէր որդի և ծառայ: Յիսուսի կողմէն իբր թէ գործածուած «ծառայ (ապէտ) Աստուծոյ» բացատրութիւնը պարզապէս կրկնութիւնն էր Մաղմոսերգուն «ծառայ Տեառն» կամ «ծառայ Եհովայի» բացատրութեան: Հըրէական միտքը, որուն ներկայացուցիչներն էին առաքեալները, չէր կրնար ապէս բառին մէջ տեսնել ծառայ նշանակութենէն տարբեր իմաստ մը: Եւ սակայն հեթանոս աշխարհի մէջ ապրող Տարսոնցի Պողոսի հեթանոսական Քրիստոնէութիւնը չէր կրնար հանդուրժել ծառայի մը պաշտամունքին: Հեթանոսութեան աստուածները կ'ամուսնանային, ընտանիքի ու զաւակի հայր էին, ինչո՞ւ Յիսուս փոխանակ ծառայ ըլլալու, եղած չըլլար Աստուծոյ որդին, և այդպէսով իրենց պաշտամունքը նուիրուած չըլլար Աստուծոյ որդիին (*): Նախնական եկեղեցիի երկու հաստուած-

(*) Էմբրսըն սխալ բմբոնումի արդիւնք կը նկատէ Յիսուսի վերագրուած աստուածութիւնը, և կ'ըսէ թէ ներշնչումով լեցուած ո՛րեւէ մեկը կրնայ ըսել. «Ես աս-

ները — հրէականն ու հեթանոսականը — մինչեւ նիկիոյ ժողովը հետեւեցան երկու հակամարտ ուղղութեան, և երեք շարերու խուլ պայքարներէ վերջ հեթանոսական ըմբռնումը յաղթանակեց ի վնաս ուղղափառութեան: Այս խնդրոյն մէջ «հաւասքը անձեւ Եիսքը հայրայրեց, և աստուածաբանութիւնը գայն կազմակերպեց»:

Կոստանդիանոս Հոովմայեցիի հանգամանքով կը նայէր քրիստոնէական կրօնքին վրայ, և զայն կը նըկատէր իր կայսերական ձեռքին մէջ գործիք մը պատուութեան ժողովուրդներու միջեւ բարոյական միութիւն մը կազմելու համար: Զինքը շատ ալ չէր հետաքրքրեր Յիսուսի աստուածութիւնը, և ո՛չ ալ Արիոսի ողջամիտ դատողութիւնը: Այնպէս որ Նիկիոյ ժողովէն առաջ Արիոսականներուն ուղղուած իր մէկ նամակին մէջ Կոստանդիանոս, Յիսուսի աստուածութեան շուրջ յարուցուած վէճերը կը նկատէ «լաւեւորութեան գուրկ», «պարսպ խօսք», «մանուկներու յասուկ աւմիկ գործեր»: Ան կ'ըսէ որ քրիստոնէական միութիւն մը գոյութիւն ունենայ, ու վէճերը դադրին, հոգ չէ թէ

ուսուցիցն էմ. Աստուած կը գործէ ինձմով, խօսի իմ բերնով. կ'ուզե՞ս զԱստուած տեսնել: Զիս դիտէ»: Եւ կը յաւելու. «բանաստեղծին օրքներուն վրայ եղող այս մեծ երգը (cantique) յաջորդաբար հասկացողութիւնը բմբոնած է եւ բսած. «Երկիմէն իցնող Եհովան է անիկա: Քեզ պիտի սպաննեմ եթէ ըսես թէ մարդ եր ան»: Իր խօսքին ձեւերը, իր նարսասանութեան պատկերները յափեսակեցին հեմարսութեան տեղը, և եկեղեցիները հիմնուեցան ո՛չ թէ իր սկզբունքներուն, այլ իր փոխաբերութիւններուն վրայ»: Էմբրսըն Յիսուսի մէջ կը տեսնէ «ճեմարիս մարդը», միակը, որ իրապէս ապրեցաւ «համաձայն աստուածային գաղափարին»:

ի՛նչ սկզբունքի ու վարդապետութեան շուրջ, դիւ-
րացնելու համար պետութեան գործը, միւլթեան ու-
գին ստեղծելով հետձուլածեալ միաքերու մէջ: Եւ եթէ
Նիկիոյ ժողովը յաջողեցաւ դատապարտել Արիոսը, և
անոր ուղղափառութիւնը, պատճառը սա էր, որ ժո-
ղովին կը նախագահէր Կոստանդիանոսի կողմէ, իբ-
քարտուղարներէն մին, Ոսիոս եպիսկոպոս, կատաղի
հակարիտեան մը: Կոստանդիանոսի պահանջածը միու-
թեան բանաձեւ մըն էր, և Նիկիոյ ժողովը վայն աը-
լաւ կայսեր: Կուկլիէլմօ Ֆէրրարօ շատ իրաւամբ գրեց.
«Չափազանցած չենք ըլլար երբ ըսենք, թէ Կոստան-
դիանոս Քրիստոնէութեան միջոցով պետութեան միու-
թիւնը վերակազմելու ջանացած ատեն, հոն ներմու-
ծեց քայքայիչ նոր ոյժ մը, աստուածաբանական վէ-
ճերը» (La Ruine de la civilisation Antique): Եւ
աստուածաբանական այդ վէճերը պղտորեցին նախնա-
նական Քրիստոնէութեան պարզութիւնը: Արիոսակա-
նութիւնը պահ մը հալածուած, յաջողեցաւ Կոստան-
դիանոսը իր կողմը շահիլ, և այս անգամ Աթանաս
կ'աքսորուէր (335) Տիրոսի ժողովին որոշումով:

Ի՞նչ էր Նիկիոյ ժողովի Հայրերուն իսկական դըր-
դապատճառը Յիսուսի աստուածութեան թեզը պաշտ-
պանելու: — Քրիստոնէութիւնը պետական կազմին
մէջ մտնելէն ի վեր, մասամբ մերկացած էր իրմէ իր
ընկերական կազմակերպութեան և կրօնքի հանգա-
մանքը, և իր վրայ հագած քաղաքականի շապիկը:
Հին կրօններու աւերակոյտին գիրկը, բազմաթիւ հեր-
ձուածներու և ազանգներու խառնաշփոթութեան մէջ,
այլ եւս բարոյական հեղինակութիւն չէր մնացած կա-
րենալ ինքզինքը պարտազրկելու համար կայսրու-
թեան ժողովուրդներուն: Կանխաւ կայսրութեան ոյժը
հիմնուած էր Հռովմէական ծերակոյտի բարոյական
հեղինակութեան վրայ: Ան էր, որ կ'օրինականացընէր

կայսրներու իշխելու իրաւունքը: Լէզէոններու միջա-
մաութիւնը կայսրներու ընտրութեան մէջ, խորտա-
կեց Հռովմէական Ծերակոյտի հեղինակութիւնը, և Գ.
դարը մատնեց սոսկալի անիշխանութեան: Օրինակա-
նացած նոր իշխանութիւն մը ստեղծելու նպատակով,
կայսրներու աստուածութիւնը ջատագովուեցաւ: Ասոր
յաջորդեց կայսրներու աստուածային ծագումի ըմբռու-
նումը արեւելեան վեհապետական գրութեամբ: Պե-
տականացած Քրիստոնէութիւնը ուզեց ստանձնել օրի-
նական բարոյական հեղինակութիւնը գէպի քայքա-
յում քալող և իր գիրկը ինկող Հռովմէական կայս-
րութեան միութեան: Այդ դերը կատարել կարենալու
համար անհրաժեշտ էր ո՛չ միայն հաստատուն ձեւ մը
տալ իր դաւանանքին, այլ և պէտք էր զանի հիմնել
աստուածայնութեան ըմբռնումին վրայ, այսպէսով
փակելու համար Յայտնութեան (révelation) գիրքը, և
ըսել կարենալու համար, թէ Քրիստոնէութիւնը վեր-
ջին և կատարեալ Յայտնութիւնն է ու պիտի մնայ:
Հեթանոս միաքը նպատաւոր էր այդ գաղափարին,
քրիստոնեայ ազանգաւորներէ շատեր մշակած էին
զայն. հետեւաբար Նիկիոյ ժողովը կրնար, հիմնուելով
նախընթացներու վրայ, և օգտագործելով ապե՛ս բա-
ռին երկիմաստը, Յիսուսի աստուածութեան վարդա-
պետութիւնը նուիրագործել: Նիկիոյ ժողովին այս սը-
խալը պատճառ եղաւ որ Քրիստոնէութիւնը մատչելի
չըլլայ սեմական և արիական կարգ մը ժողովուրդնե-
րու:

1920ին երբ Հայկական Հանրապետութեան և
Կաթողիկոսարանի յարաբերութիւնները կը կնճռոտէին,
Օգոստ. 29էն սկսեալ «Արեւելեան Մամուլ»ի մէջ
սկսայ հրատարակել ութը յօդուածներու շարք մը (*).

(*) Տես 1920ի «Արեւելեան Մամուլ»-ի 2334, 2336,
2338, 2339, 2340, 2349, 2352. 2368:

«ԵԿԵՂԵՑԻ ԵՒ ՊԵՏՈՒԹԻՒՆ» վերնագրով: Այդ յօդուածներէ հինգերորդին մէջ, հիմնուելով կրօններու փիլիսոփայութեան, և Տոկմի բնաբնութեան զանազան փոփոխութիւնն վրայ, կը գրէի թէ Հայ Եկեղեցիի վարդապետութիւնը դեռ տոկմի հրամայական հանգամանքը չէ՝ սասցած և ասոր իբր արդիւնք անիկա յարմարութիւնը ունի արդիական կրօնք մը ըլլալու: Տոկմերու գոյութեան չափազանցութիւնը արդիւնք է Ափրիկէի, Պաղեստինի, Սիւրիոյ, Միջագետքի և մանաւանդ Աղեքսանդրիոյ, ուր արդէն քրիստոնէութեան երեւումէն առաջ կրօնքը սկսած էր հաշտութեան միջոցներ որոնել յունական փիլիսոփայութեան հետ: Կղերմէս Աղեքսանդրացիի նման նոր-պղատոնական միտքեր խնամութիւններ հաստատեցին նորածագ քրիստոնէութեան և իրենց իմաստասիրական համոզումին միջև: Եւ չափազանց կրօնական ըլլալու ոգին եղաւ չափազանց իմաստասիրական, և ալ այնուհետև ջերմեռանդ երեւակայութեան մը ցնորքներուն յայտնութիւնները նուիրագործողը պիտի ըլլար տոկմի կամ վարդապետութեան չափազանց փորձարկութիւնը: Եւ ասոր համար չպակսեցան օրէնագէտ փիլիսոփաներ, որոնք հետնորդութենէ դէպի քրիստոնէութիւն սկսան «աստուածաբան» անունով:

Կրօններու փիլիսոփայութիւնը ցոյց կուտայ, թէ ազգագրական խմբաւորումներ հաւասար աստիճանով երբէք պէտք չեն զգացած կրօնական տոկմերու ստեղծումին կամ կիրարկումին: «Իբրև ընդունուած իրողութիւն պէտք է նկատել, կը գրէ Շ. Կինեդպէր, իր Տոկմերու բնաբնութեան գործին մէջ, (էջ 167) թէ ազգագրական ամէն խմբաւորումներ հաւասար ուժով գրական ամէն խմբաւորումներ հաւասար աստիճանով թեամբ չեն զգար տոկմաթիք կամ վարդապետական պէտքը, թէ ամէն միջավայր լաւ չը յարմարի տոկմի ծնունդքին, թէ հետեւաբար ամէն կրօններ չափազանց

անհաւասարօրէն տոկմաթիք կը մնան»: Ազգագրական խմբաւորումներ կան որոնք աստուածաբան ծնած են. բարեբախտաբար մեր ազգագրական միջավայրը և մեր ցեղային հոգեբանութիւնը մեզի խնայած է այդ չարիքը, և անոր համար է, որ եկեղեցին չուտ փակած է վարդապետական նրբութիւններու ցանկը, և ինչ որ ընդունած է արեւելեկան կողմէն ժողովուրդէն զանոնք պահած է նախնական վիճակի մէջ, ասանց ասանց տալու մաթեմատիքական ճշգրտութիւն, խորհիլ գիտցող հաւատացեալներուն թողլով անոնց մասին իրենց համոզումը կազմելու ազատութիւնը: Ահա թէ ինչու համար Հայ Ազգ. Եկեղեցին ամէնէն աւելի մօտ զգացած է ինքզինքը քրիստոնէութեան նախնական բունին. և ահա թէ ինչու անիկա աւելի յարմարութիւն ունի բարեփոխուելու, սրբազրուելու: Հիմնուելով այս իրողութեան վրայ, կը համարձակիմ ըսելու, թէ Յայտնութիւնը (révelaton) վերջնապէս իր գործը չէ՝ աւարտած դեռ, գոնէ մեր մէջ:

Այնպէս որ Հայ Ազգ. Եկեղեցին պաշտօնապէս իւրացուցած ըլլալով հանդերձ Նիկիոյ ժողովին դաւանանքը, դեռ երկար ատեն համամիտ գտնուեցաւ, մասամբ թերևս, Արիոսի համոզումներուն: Եւ եթէ Արիոսական մը չեղաւ, գոնէ մնաց իր Կիսարիոսեանի դերին մէջ: Այս պատճառով էր, որ Գրիգորի գիւտին յաջորդող թարգմանչութեան օրերուն, Ս. Գրքի թարգմանութեան ձեռնարկին զուգահեռաբար հայերէնի թարգմանուեցաւ Կիւրեղ Երուսաղէմացիի «ԿՈՉՈՒՄՆԸՆԾԱՅՈՒԹԵԱՆ»ը, որ Կիսարիոսեան գրուած մըն էր:

Այս խնդրոյն հետ սերտօրէն կապուած է հազարդութեան հացին ու գինիին մէջ իրական ներկայութիւն ատենելու, և կամ մեր նախնաց հետ հացն ու գինին

նշանակ, օրինակ, պատկեր նկատելու հարցը (*):

Վեհափառ Հայրապետը իր կոնդակով երեւան կը բերէ լայնախոն օղի մը, և առով իսկ կը տարբերի իր նախորդներէն: Ինք կ'ընդունի, թէ դարերու ընթացքին ծիսական փոփոխութիւններ — ինչո՛ւ ոչ, և դաւանաբանական փոփոխումներ — մուծուած են եկեղեցիներու մէջ «բս պիտոյից հանգամանաց», կ'ընդունի, թէ անոնք փոփոխելի են և կը փոխուին, ժամանակի ընթացքին, «որպէս պահանջէ հարկ ժամանակին»: Բարեյոյս նշան մըն է Հայրապետական կոնդակով մեզի ցուցադրուածը: Վասնզաւոր է դաւանանքի ու հաւատքի անսրբագրելիութեան սկզբունքին կառչած մնալ: Անփոփոխելիութիւնը լծացում մըն է, և լծացումը թունաւոր է ու մնասակար: Երբ կրօնք մը կը դադրի յառաջդիմական ըլլալէ, և չկրնար յարմարիլ ժամանակի պէտքերուն և հանգամանքին, դատապարտուած է անտեսուելու, և ուշ կամ կանուխ պատանջուելու իր փոշիներուն մէջ: Եւ եթէ իմ այս համոզումիս հրապարակումը քառասուն տարիներ առաջ ինծի դէմ հանեց Մանկունիներու նեղմիտ շրջանակը, այսօր ուրախ եմ, որ Հայ կաթողիկոս մը չը վարանիլ նոյն այդ համոզումը իւրացնելու, և պաշտօնապէս յայտարարելու իր կոնդակով: Կրօնական ըմբռնողութեան զարգացումին և յառաջդիմութեան պաշտօնական նախաքային է առնուածը մեր մէջ: Եւ արդէն ուշադիր ուսումնասիրող մը պիտի կրնայ տեսնել, թէ Քրիստոնէութիւնը արդէն իսկ ինքնին մէկ ապացոյցն է կրօնքի բարեշրջութեան սկզբունքին, քանի որ ինք կը ձեռնարկէ հինը սրբագրել, անոր տառը ոգեկանացնել, յարմարելու համար ժամանակի ասհանջներուն:

(*) Այս մասին տես մեր Քրիստոնէական Եկեղեցիական Կրօնական Կոնդակը, (1910, էջ 96-106):

Վերջին դարուն եկեղեցական բարեկարգութեան իրրեւ առաջին ձեռնարկ, 50—60 տարիներ առաջ Պոլսոյ Ազգ. Պատրիարքարանը Յանձնաժողով մը ընտրեց Մաշտոցի սրբագրութեան և բարեփոխութեան համար: Անիկա տարիներով իր անուանական գոյութիւնը քաջկատեց, առանց դրական և շօշափելի արդիւնքի մը:

Բարեկարգական մասնակի փորձեր եղան ամուսնաւուծման և այրի քահանաներու վերամուսնութեան խնդիրներու շուրջ: Երկրորդ ձեռնարկը ապարդիւն մնաց Խրիմեան կաթողիկոսի օրով, որովհետեւ Կիլիկիոյ կաթողիկոսութիւն, և Պոլսոյ ու Երուսաղէմի Պատրիարքութիւններ ժխտական կեցուած մը ունեցան Խրիմեանի առաջարկին դէմ: Այն տառն (1907) ես միայն «Իւզլանդիոն»ի մէջ հրատարակուած յօդուածով մը շեշտեցի այրի քահանաներու վերամուսնութեան անհրաժեշտութիւնը:

Ընդունինք, թէ չէ՛ կարելի անտեսել ժամանակին պահանջները: Չը մոռնանք, թէ դժուար է խրախնի դիմ ազացել: Ժամանակը ամենազօր ոյժն է, որ կը սղոցէ անհարկի և անտրամաբան դիմադրութիւնները, և կանգ չ'առնուր իւր զնացքին մէջ: Անիկա օրուան պէտքին համաձայն կը ծնի իր դաւանանքը, իրմէ սերած զարգացումներու, յեղաշրջումներու, հոգեբանական փոփոխութիւններու, բարոյական և ընկերական ըմբռնումներու խորիսիին կաթնած: Եւ ալ ոչ ոք կրնայ ժխտել, թէ կարելի չէ արհամարհել ժամանակը և իրազալ անոր պահանջներուն հետ: Ժամանակը հեղեղն է, որ կը քանդէ, վա՛յ անոնց, որոնք կանխամտածուած, լրջօրէն ուսումնասիրուած բարեկարգական ծրագիրներով չ'են ուզեր ճամբաներ բանալ հեղեղին առջեւ, որ կրնայ, առանց այդ ծրագրին, քանզի կրօնական կամ ընկերական շինուածքի մը ամբողջու-

թիւնը, և անոր հետքերը ջնջել սերունդներու հոգիէն: Բարեկարգութեան գործը փրկութեան գործն է, հնութեան այն բոլոր մասերուն, որոնց կեանքը կրնայ դեռ օգտակար ըլլալ, պատշաճեցուելով դարու ոգիին և պահանջներուն:

Այս համոզումին հետեւանքով էր անշուշտ, որ 1907ին մերժուած այրի քահանաներու վերամուսնութեան (*) սկզբունքը գործադրելի հռչակուեցաւ 1922ին, Նոյ. 11 և 644 համար Հայրապետական կոնգրակով:

Այս համոզումին հետեւանքով էր անշուշտ, որ նոյն թուականին և 645 համար կոնգրակով պսօկի և ամուսնական խնդիրներու մէջ ճիւղահամարի ազգակցական կապերը մեղմացուեցան, և 1923 Նոյ. 9ին 349 համար կոնգրակով ընդունուած հռչակուեցաւ դարերէ ի վեր Արեւելիան եկեղեցիներու կողմէ ընդունուած ու պահպանուած Յուլիան ատմարի անդ, Նոր Տոմարի դրութիւնը:

Այս բարեկարգական փոփոխութիւններու ամբողջութիւնը, սակայն, իր մասնականութեամբ հազիւ անշուշտ հատուածը կը կազմէ բարեկարգչական այն մեծ գործին, ուրկէ կախումն ունէին Հայ Ազգ. Եկեղեցիի գոյութիւնը, ժողովրդական բարեպաշտութեան վերաբարձարումը, ինչպէս նաեւ սերտակցութիւնը ժողովուրդին և եկեղեցիին:

Էմբրսըն նկատի ունենալով ժողովուրդներու ուժացումը եկեղեցիներէն, և անոնց անտարբերութիւնն ու խղումը կրօնքէն, աղօթարաններու (temples) պարապութիւնը կը բացատրէ հետեւեալ կերպով. «Եթէ ա-

(*) Զեկուցում կը գործածէ կրկնամուսնութիւն բառը, որ սխալ է բոլորիս, եւ յսակ կերպով չը տար վերամուսնութեան նշանակութիւնը:

ղօթարանները պարապ են, պատճառը այն է, որ մարդկութիւնը ապրիլ կ'ուզէ, և թէ պաշտօնական Գրիստոնէութեան մէջ գրեթէ բոլոր հիւթը (seve) սպառած է: Անցեալին հիւանդութիւնը... , աւանդապաշտութիւնը մտած է աղօթատեղիէն ներս, և կատարած իր գործը: Հոգին կը նեղէր եկեղեցին. որովհետեւ Հոգին շարժումն է. եղափոխութիւնը (évolution), յառաջդիմութիւնը, այն ամէնը, որոնք անհաշտ են սեղմօրէն հաստատուած օրէնսդրութեան (institution) մը, որ անշարժ մնալ որոշած է:... : Եկեղեցին բաւական լայն չէ՛ մարդուն համար» իր այսօրուան վիճակով:

Պէտք է ընդունիլ, թէ մեր Եկեղեցիէն ալ խոյս տուած է Հոգին: Մեռած ծէսի մը դիակին է որ կը հանդիպինք հոն: Տեսակ մը կրօնական շարժապատկերի անհամ ներկայացում... : Հոն չինական աղօթքի գրլանները կը դարձուն և կ'արտասանուն ազէա եկեղեցականներու կողմէ, որոնք, յաճախ, իրենց կարգացածը հասկնալու, զգալու և ապրելու կարողութիւնը ու յարմարութիւնը չունին: Եւ այս ամենուն մէջ, միայն ժողովուրդի ազգայնական զգացումն է եղած, որ, անկախ կրօնքի մեռած զգացումէն, Հայ Ազգ. Եկեղեցին պահպանած ըլլալու հրաշքն է գործած:

Բ.

ԺԱՄԱՍԱՑՈՒԹԻՒՆ

Զեկուցումը, իր մէջ կը խտացընէ ուսահայ եկեղեցական համագումարի և Հայ Մամուլի յայտնած կարծիքները և բանաձևած բողձանքները: «Միասկան արարողական խնդիրներ» հատուածին տակ կը քննէ ժամակարգութեան կամ ժամասացութեան խընդիրը:

Հայ Ազգ. Եկեղեցին իր ժամակարգութիւնը հետըզհետէ բաժնած է, յաւելումներով, ինը ժամերգութիւններու, որոնք ծանօթ են Գիշերային, Առաւօտեան, Արեւազալի, Ճաշու (երեք պահերով), Երեկոյեան, Խաղաղական և Հանգստեան անուններով (*): Ժամանակ մը վերջ, Եկեղեցիի վարիչները տեսնելով, թէ գործնական չէ՛ ժամակարգութեան բաժանումի և հրահանգութեան այդ ձևը, բարեկարգական ձեռնարկ մը ըրած են, ժամասացութիւնը վերածելով երեք պահերու: Առաւօտեան, առաջին երեք պահերու միացումով. Ճաշու, երեք ողորմեանները միացնելով պատարադին հետ, և Երեկոյեան, վերջին երեքին միացումով: Այս մասնակի փոփոխութիւնները անհրաժեշտ դարձած են ժամանակի ընթացքին: Արեւելեան հեղգ միջոցորտին տակ, և միջին դարու միստիք մոլորանալու ժամանակներով կազմակերպուած ինը ժամասացու-

(*) 719ին գումարուած Դուիցի հիմնադրոյ ժողովն է, որ աւելի շատ գրադած է ժամասացութեան և անոր բաժանումի հարցով (Կանոն 17—26):

թեան այդ բաժանումը, որ իր նորութեամբ կը հակասէր նախնական եկեղեցիի ժամասացութեան, այլ ևս ժամանակ չէր թողուր քրիստոնեային զբաղելու իր անական և դաշտային գործերով, և աշխատելու իր սպրուստին համար: Ընդունինք, թէ երկար ժամերով կրկնուած հանապազօրեայ միօրինակ ժամերգութիւններ տաղտկացուցիչ հանգամանք մը կը ստանան, նոյն իսկ ամենէն ջերմեռանց և միստիք հոգիներու համար: Իրողութիւնները ցոյց տուած են, թէ չափազանցութիւնները հակազդեցութեան ծնուցիչ պատճառներ եղած են, և ծայրայեղ ջերմեռանդութիւն մը վերջացած է կամ անտարբերութեամբ, և կամ անհաւատութեամբ, կրօնական մարզի մէջ:

Եւ եթէ միջին դարու միստիքականութեան համար պէտք մը եղած էին այդ երկարատեւ արարողութիւնները, եկեղեցասէր ժողովուրդը հետզհետէ եկեղեցիէն հեռանալով ցոյց տուաւ, թէ իր զգացումներուն դիւր չին գար այդ շատախօս արարողութիւնները, և այդպէսով բննադատեց եկեղեցիի վարիչները որ ժամասացութիւնները վերածուին երեքի:

Յարգ կիրարկուած ժամասացութեան այդ կերպն ալ այլ ևս հինցած է այսօր, և անհրաժեշտ է, որ տեղի տայ մեր ժամանակի պահանջներուն: Կարելորը ժամասացութիւնը հրապուրիչ և շինիչ ընելուն մէջն է պէսպիսութեամբ, քարոզով, նուազով և հրաժշտութեամբ: Այս մասին յայտնուած կարծիքները ամփոփելով Զեկուցումի հնդինակները անոնց դասաւորումով կը հասնին սա եզրակացութեան.

1. — Հասարակ կամ լի օրեր ժամերգութիւն չկատարել և փակ պահել եկեղեցիները, վիճակ մը, որ գոյութիւն ունէր հին եկեղեցիին մէջ, մինչև երրորդ դար, ինչպէս ցոյց կուտայ Ա. Առաքելական կանոններուն ճրգը, որ շարաթ զիշերուան ժամասացութիւն

նը կը յանձնարարէ «մարտիրոսաց յիշատակին» հա-
մար, որովհետեւ կ'ըսէ շաբաթ «մեծ օրուայ (կիրակի)
նախընթաց օրն է»:

2.— Ժամերգութիւն կատարել միայն կիրակի և
տօն օրեր:

3.— Գիշերային ժամերգութիւնը կատարել մի-
այն շաբաթ և կիրակի օրեր:

4.— Արեւագալ և Խաղաղական կատարել մեծ
պահոց օրերուն, անշուշտ հիմնական կրճատումով և
փոփոխութեամբ:

5.— Հանգստեան ժամերգութիւն կատարել բա-
ցառիկ պարագաներու մէջ միայն:

Անշուշտ նպատակայարմար են ձեւական այս փո-
փոխութիւնները, բայց զանոնք օգտակար և արդիւ-
նաւոր կարենալ ընելու համար, պէտք է կենդանացը-
նել տառը, պէտք է շունչ ու հոգի տալ արարողու-
թեան: Որովհետեւ ինչ որ ալ ըլլան ժամերգութեան
համար ընտրուելիք կազմն ու պայմանները, սա ստոյգ
է, թէ անոնք ո՛րքէ բարերար ազգեցութիւն պիտի
չկրնան ունենալ հաւասարեցեալներու վրայ, իրենց ար-
դի յօրինուածքով ու լեզուով: Դատել և խորհիլ զիտ-
ցող հասարակութիւն մը կ'ուզէ որ իր հաւատքը մօտ
ըլլայ ո՛չ միայն իր սրտին ու զգացումներուն, այլ և
մօտ իր միտքին ու դատողութեան: Գեղազիտական
ճաշակով օժտուած մարդը կը պահանջէ, որ իր կրօ-
նական արարողութիւնները, իր ժամասացութիւնները
լեցուն ըլլան շնորհքով եւ գեղեցկութեամբ, մինչ հի-
մա այդ գեղեցկութիւնը, գեղազիտական այդ ներշնչ-
չումը կը բացակային մեր ժամերգութիւններէն:

Միտքերու այս հոգեբանական վիճակը նկատի ա-
ռած ստեննիս կուգանք սա եզրակացութեան, թէ,
ո՛չ միայն պէտք է կրճատել ժամերգութիւններու պա-
հերը, այլ և կրճատել արարողութիւնները: Կրօնական

բարեպաշտութեան հին օրերուն, մարդիկ հաճոյք կը
զգային երկար արարողութիւններէ, սա ըմբռնումով
թերեւս, թէ եկեղեցիին մէջ երկար մնալով հեռու
կ'ըլլային մեղքէ, և աւելի մօտ Աստուծոյ: Անոնց հո-
գեբանական վիճակը իրաւունք կուտար այսպէս մա-
ծելու: Անցեալին պատկանող իրենց այդ իրաւունքը
ոյժը շունչ մենէ կապակու մեր այսօրուան իրաւուն-
քը, կրճատելու, համաձայն մեր հոգեբանական պա-
հանջներուն, այդ երկարաւուսն և երկայնաւորուս ա-
րարողութիւնները, որոնք ուրիշ դարերու, և ուրիշ
պահանջներու կը համապատասխանէին, և որոնք այ-
սօր ուղիղ չեն համեմատիր մեր ըմբռնումներուն և
դատումներուն հետ:

Եւ այդ կրճատումը, անհրաժեշտ ինքնին, պէտք
չէ սահմանափակուի ժամասացութեան բաժնին մէջ
միայն: Անտանելիօրէն երկար են մեր ժամերգութիւն-
ները, մեր խորհրդական արարողութիւնները մկրտու-
թեան, ամուսնութեան, թաղման, ձեռնադրութեան:
Անհրաժեշտ է, որ ստոնց ամենքն ալ ենթարկուին
բանաւոր կրճատումներու:

Ըսենք միանգամ ընդ միշտ, թէ մեր կազմած այս
ընդհանուր ծրագրին մէջ չէ՛ կարելի մանրանօրէն
մատնանշել ժամագրքին ու շարականներուն այն մա-
սերը, որոնք ամբողջութեամբ կամ մասամբ պէտք է
մէկ կողմ դրուին, և այն մասերը, որոնք պիտի պահ-
ուին, ի հարկին անոնց վրայ պէտք եղած փոփոխու-
թիւնները ընելէ վերջ, գործածութեան յատկացուելու
համար: Այդ խցճամիտ և արդարադատ աշխատութիւ-
նը պէտք է ըլլայ գործը Բարեկարգական Յանձնաժո-
ղովի մը, զանազան ճիւղերու բաժնուած, որ ընտրու-
ած և կազմուած ըլլայ դարերու ընթացքին Դրիս-
տոնէութեան կրած ձեւական և արարողական շրջա-
փոխութիւններուն, Հայ եկեղեցիի աւանդութիւննե-

րուն խորքին ու ոգիին հմտացած, և այսօրուան ու վաղուան ժողովրդական հոգեբանութեան, և անոր կրօնական հակումներուն ծանօթ անձերէ, կարենալ նպատակայարմար արդիւնք մը ձեռք բերելու համար: Որովհետեւ անձեռնհաս և անհմուտ անհասներէ կազմուած յանձնախումբ մը կրնայ բարեկարգական գործը վիժեցնել, և քայքայում յառաջ բերել կրօնական և եկեղեցական կազմին մէջ:

Մինչ այդ, կ'ուզեմ գիտողութիւն մը բնել ժամագրքի մէկ կէտի մասին: Հոս առաջին անգամ մեր աչքին զարնող էջերը յատկացուած են Խոստովանութեան և Մեղայի բանաձևելին: Կեանքիս օրերուն ինծի նողկանք պատճառող այդ մեղայագրքին ո՛չ ծագումը վնասած եմ, և ո՛չ ալ հեղինակը: Յայտնի է, թէ անիկա կուտակում մըն է, առընթերատուութիւն մըն է տարբեր ժամանակներու և տարբեր հեղինակներու կողմէ հետզհետէ աւելցուած: Որովհետեւ անկարելի է երեւակայել մեյլաւոր մը, բլլայ աշխարհական թէ եկեղեցական, որուն միաքը կրցած բլլայ բեղմնաւորուիլ ա՛յսքան մեղքերու անասելի և աներեւակայելի տեսակներով: Հոն սեռային յանցագործութեան այնպիսի տեսակներ կան նշանակուած, և այնպիսի դիրքեր (pose), որոնք գոյութիւն չունին նոյն իսկ Հոովմէական կայսրներու սէրերուն և ցոփութեանց ցանկին մէջ: Եւ դժուար է երեւակայել բարեպաշտ հաւատաւոր մը, որ քալած բլլայ մեղքի այդ մտանշուած բոլոր ճամբաներէն, և ապրած բլլայ անասնական, գրասական տարփամոլ կեանք մը (*): Այնպէս

(*) Կ'երեւի, քե անասնագիտութիւնը, նման արուագիտութեան, բնդիանցացած մոլութիւն մըն էր հեթանոս աշխարհի մեջ, եւ մուս զսած Քրիստոնէութեան գիրկը: Անոնց համար որոշուած ապաշխարութեան կանոնները

կ'երեւի, թէ միջնադարեան բարեպաշտիկ կեանքը չափազանցութիւններէ հաճոյք կ'զգար, և այդ իսկ է պատճառը, ո՛չ միայն մեր կրօնական արարողութիւններու շատարանութեան, այլ և խոստովանութեան յարակից Մեղային ստորնաքարչ չափազանցութեան: Եւ այս չափազանցութիւնները կը խորհիմ, թէ մեր Մեղային մէջ մուտ գտած են այն օրէն, երբ կաթոլիկ եկեղեցիին ազդեցութիւնը սկսած է մեր եկեղեցիին վրայ (1238—1361), որովհետեւ այդ եկեղեցին է միայն, որ ունի մահացու մեղքերու այնպիսի ամփոփումներ, որոնց արատասնութիւնն անգամ պիտի վերաւորէր պարկեշտ մարդու մը լսողութիւնը:

Ժամագրքի սրբագրութեան և կրճատումի պահուել, փափաքելի էր, որ նոյնութեամբ, և անփոփոխ, պահուէր Շնորհալիլի «Առաւօտ Լուսոյ» երգը: Անիկա արեգակնային ծագումով, լոյրը զազանասաց, եզրքերի կրօններու օրհներգութիւնն է արեգակնային աստուծոյն ուղղուած. անիկա հայ հեթանոսական արեւապաշտութեան հուժկու մէկ արտայայտութիւնն է քրիստոնէացած հանգամանքով, ուղղուած արդիւնագործ արեւին, և «Արդարութեան արեգակ» Յիսուսին միանգամայն. անիկա հնութեան անբաղդատելի մէկ գոհարն է, քրիստոնէական չափիկի տակ ծածկուած, գոհարը վերջամեաց Գողթան երգերու նուագերգութեան, հարազատ ցոյացումը ստեղծագործ ոյժի ձգտող մեր արեւաշատ հոգիներուն:

ամենահիմերն եմ, եւ գրուած՝ Գ—Ն. դարուն: Տես Անկիւրիոյ ժողով (313—315) կանոն 16. 17. Բարսեղ Մեծի (370—378) կանոն 7. 63. Թադէոս Առաքեալի կանոն 28. Հարց Հեսելոյաց, կանոն 2 եւայլն: Եւ այս բոլոր կանոնները կապ չունին Հայաստանի հետ, ուր կ'երեւի նրազ ևր կամ գոյութիւն չունէր այդ ախար:

Գ.

ՏՕՆԱԿԱՏԱՐՈՒԹԻՒՆ

Հայ Ազգ. Եկեղեցիի տօներու հարցը մէկն է սրբագրելի և բարեփոխելի կէտերէն: Դարերու ընթացքին մեր Տօնացոյցը բարելոն մըն է եղած տոնմային և այլատարր ու այլացեղ սուրբերու և սրբուհիներու տօներու յաւելումով խճողուած: Մեր ազգային եկեղեցական ցանցառ ժողովներու կանոններու և արձանագրութիւններու շարքին, չենք հանդիպիր տողի մը, հատուածի մը, որ մեզի կարենար բացատրել, թէ ի՞նչ տուեալներու վրայ և ի՞նչ սկզբունքով այս կամ այն անհատը սուրբ հռչակուած է և որոշուած է դասել մեր տօնացոյցի ծանօթ սուրբերու շարքին: Այդ լռութիւնը մասամբ մեզի իրաւունք կուտայ ենթադրելու, թէ սուրբերէ շատեր տեղական Եկեղեցիներու մասնակի կարգադրութեամբ ներմուծուած են այս կամ այն գիւղի կամ քաղաքի եկեղեցիին մէջ, հոգեւորականներու ջերմեռանդութեան հետեւանքով, և կարգ մը օտար սուրբերու տօներ ալ մուտ գտած են տեղական հայ եկեղեցիներու մէջ, գուցէ զրացիական կամ քաղաքական հաճոյակատարութեամբ, և յետոյ հայրապետներ, ժողովով կամ առանց ժողովի որոշման, պաշտօնականացուցած և ընդհանրացուցած են անոնց տօնակատարութիւնը Հայ Ազգ. Եկեղեցիին մէջ, պահպանելու համար հայ եկեղեցիի ծիսական և տօնական արարողութիւններուն համանմանութիւնն ու միութիւնը:

Տօնակատարութեան առիթ սուղ մեր կրօնական

տօները կարելի է բաժնել երեք դասակարգի. 1.— Տէրունական տօներ. 2.— Սուրբերու տօներ. 3.— Այլաբանական տօներ:

Տէրունական տօները կազմուած են Յիսուսի կեանքին և պարագաներուն յատուկ տօներով, որոնցմէ մասամբ անբաժան կը մնան Աստուածածնի տօները:

Սուրբերու տօները կը բաժնուին երկուքի, որոնցմէ առաջինին կը պատկանին հայ ազգային սուրբերու տօները, և երկրորդին օտար եկեղեցիներու սուրբերու տօները:

Գալով այլաբանական (allegorique) տօներու, անոնք պէտք է նոր ուսուսումնասիրութեան մը նիւթ կազմեն, կարենալ սուրբերու ընդհանուր շարքէն բաժնելու համար բուն այլաբանական տօները: Այդ կարգի տօներէն մէկն է, օրինակի համար, Օգոստոսի մէջ տօնուած «Ս. Սոփիայի և երեք դստերաց» տօնը: Այդ չորս կիներու անուններուն տակ տօնուածը ուրիշ բան չէ, եթէ ոչ Իմաստութեան (Սոփիա), Հաւատքի (Փիստոս), Յոյսի (Էլպիս), և Սիրոյ (Ագապի) այլաբանական միացեալ տօնը, սա ըմբռնուածով, թէ Իմաստութիւնը մայրն է Հաւատքի, Յոյսի ու Սիրոյ, ինչպէս Սոփիա մայրն է իրեն հետ սրբացած երեք աղջիկներուն, Փիստոսի, Էլպիսի, և Ագապիի:

Կարծեմ աւելորդ է ըսել, թէ քրիստոնէական նախնական եկեղեցիին տօնակատարութեան ո՛րեք աւարտողութիւն չէ՛ ունեցած, բացի Զատիկի և Ծնունդի տօներէն: Եւ բնական երեւոյթ մըն էր տեսնուածը: Քրիստոնէութիւնը կանխող փրկութեան բոլոր կրօնները ունեցած են իրենց կեղակարծ կամ ենթադրական հիմնադիրներուն յատուկ տօները, որոնք տեղի կ'ունենային մասնաւոր շուքով, և խորհրդապաշտական գաղտնի կամ յայտնի արարողութիւններով, որոնց

վերջիններուն իրենց ընծայացուները (initie) միայն կրնային ներկայ գանուիլ կամ մասնակցիլ: Ասորեստան, Պարսկաստան, Փիւնիկէ, Եգիպտոս, Յունաստան և Փոսիդիա նշանաւոր եղած են այդպիսի տօնատան կատարութիւններով, նուիրուած Ոսիրիսի, Կիւբեղէի, Միթրայի, Ասթարտէի, Որփէոսի այլաբանական անձնաւորութիւններուն, և այդ կրօններուն ամենքն ալ հողային (agraire) հետեւաբար և արեգակնային կրօններ ըլլալով, եղած են փրկութեան կրօններ:

Երբ կրօնք մը կ'ուզէ բռնազրուել հին կրօնքի մը կամ կրօններու համոզումի և պաշտամունքի կալուածը, հարկադրուած է, իր իսկ յաջողութիւնն ու ուժը, հարկադրուած է, իր իսկ յաջողութիւնն ու աւելանութիւնը ապահովելու համար, որդեգրել հին կրօններէն ո՛չ միայն ծիսական և դաւանական ինչ ինչ սովորութիւններ, ըմբռնումներ և արարողութիւններ, այլ և հին կրօններու տօնակատարութեան օրերն ու ձևերը, անուններու փոփոխութեամբ մը միայն: Հռովմէական կայսրութեան սատուրնական տօներու հեթանոս սովորութիւնները մոռցընել աւելու համար նորագործ քրիստոնէաներուն, արեւմտեան եկեղեցին հարկադրուեցաւ Յիսուսի ծննդեան տօնը դնել Դեկա. 25ին, սատուրնական տօնին տեղ. կամ ինչպէս կը գրէ Կիւմօն «ստոյգ կը թուի ըլլալ, թէ (Յիսուսի) ծնունդի տօնը գրուած է Դեկա. 25ին, որովհետեւ ձմրան արեւադարձին կը տօնէին Natalis Invicti, անպարտելի սատուծոյն (Միթրոս) վերածնունդը» (Textes et Monuments Figurés, relatifs aux Mystères du Mithra, Ս. հւստը, էջ 342):

Մեր ազգ. եկեղեցին հայ ժողովուրդին մոռցընել տալու համար իր հեթանոսութեան Անահիտի յատուկ ջրատօնը, Վարդավառը (=ուարդ=ջուր. ուրդ=ջուրի ձամբայ, ըստ Գ. Ֆրնազլեանի), անոր տեղը դրաւ նախ տօնը Յովհաննէս Մկրտչի, որ Յորդանանով կը

յիշեցընէր Անահտական ջուրը, բայց երբ կիրակինը յատկացուեցան մի միայն աէրուական տօներու, Այլակերպութեան տօնը գրուեցաւ Վարդավառին օրը: Եւ սակայն, տօնական այս կրկնակ փոփոխութիւնները չկրցին իրաւագրկել Վարդավառի հեթանոս ըմբռնումը, և դարերէ ի վեր հայ քրիստոնէան Յիսուսի այլակերպութեան տօնին առթիւ ինքզինքը կը վերյայտնէ իր հայ հեթանոսի ազգային հանգամանքով, իր Վարդավառի տօնով և ժողովրդական ծէսերով (ազաւնի թոցընել, ջուր սրսկել իրարու վրայ): Նմանապէս հին հեթանոս հայերու Տիւէնգասի (=թիւր կնիսազ=նետաձիգ) տօնը, որ տօնն էր Տիր (=Գրիչ) աստուծոյն, և որ հին հայերու կողմէ կը տօնուէր մեծ շուքով, խարոյկներ վառելով, և անոր շուրջ պարեր դառնալով, փոխուեցաւ քրիստոնէական Տեանըզասաշի, պահելով միշտ հին հեթանոսական տօնին ըլլոր ձևերը, բոլոր արարողութիւնները, արտաքնապէս քրիստոնէացած հանգամանքով: Համբարձման տօնին առթիւ մեր ժողովուրդին մէջ ցարդ գոյութիւն ունեցող Վինակի արարողութեան սովորութիւնները ցոյց կուտան, թէ քրիստոնէական այդ տօնին տեղ հին հայ հեթանոսական տօն մը կար կանխաւ, որուն ինչ ըլլալը թէպէտ մեզի անծանօթ, բայց որուն վիճակ քաշելու արտաքին հրահանգութիւնները դեռ կ'ապրին ժողովուրդին հոգիին խորը, անյիշատակ դաշերէ ի վեր:

Հաւանաբար մենք պիտի կարենայինք երկարել տօնական այսպիսի փոփոխումներու ցանկը, եթէ սըխալ ըմբռնուած ու կիրարկուած բարեպաշտութիւն մը դարերէ ի վեր աշխատած չըլլար հայ միաբերէ ու գրաւոր յիշատակարաններէ ջնջելու հայ հեթանոսներու տօնական պատկառելի վերջամնացութիւնները: Բայց վերեւ մատնանշուած օրինակները արդէն իսկ բաւա-

կան են ընդունելու սա վարկածը, թէ, մեր եկեղեցիի հայրերը, առաջնորդուած քրիստոնէութեան «կառաղի այլամերժութենէն», հարկ տեսած են հեազհետէ նոր քօներ ստեղծելու, մոպընել կամ չէզոքացընել տալու համալ հին հեթանոսական տօներու վերջամնացութիւնն ու ազգեցութիւնը: Եւ այսպէս ընելու ազատութիւնը ունէին, քանի որ տօները առաքելական ծագում չունէին, և արդիւնքն էին նոր պահանջներու, և անհրաժեշտ՝ Քրիստոնէութեան յաղթանակին համար:

Մենք հոս քննութեան պիտի չենթարկենք Յիսուսի պատմական գոյութեան խնդրականութեան հարցը, և ո՛չ ալ պիտի վերլուծենք պղտոր աւանդութիւններու, և Պօղոսեան կոչուած թուղթերու հիման վրայ կառուցուած Յիսուսի վերաբերեալ գրոյցը: Գալով անոր յատկացուած տէրունական տօներուն, պէտք է պահուին անոնք իբր բարեպաշտիկ յիշատակներ, որչափ ատեն անոնք զերծ չեն շինարար և բարոյացուցիչ ըլլալու հանգամանքէն, պայմանաւ, սակայն, որ այդ տօներու յատուկ ծիսակատարութիւններն ու արարողութիւնները վերածուին իրենց նուազագոյն չափին: Գալով տէրունական տօներու առընթեր Աստուածածնայ յատուկ տօներուն, կը խորհիմ, թէ անոնք գոյութեան իրաւունք չունին, ո՛չ «Վերափոխում»ի, ո՛չ «Գիւտի տիրոյ»ի և ո՛չ ալ ուրիշ անուններու տակ, որովհետեւ անոնց հիմքն ու սարքաւորումը ուղիղ չը համեմատիր ո՛չ պատմական սուրբներու, ո՛չ ողջմըտութեան, և կրօնաբարոյական ակտիւտով ալ արժէք մը չեն ներկայացըներ: Վերափոխման տօնին տեղ շատ աւելի նպատակայարմար և նշանակական պիտի ըլլար «Արմատեաց և Պաղոց» տօն մը, մանաւանդ, որ արդէն այդ տօնին հետքերը կը տեսնուին այդ օր կատարուած խաղողօրհնութեան արարողութեան մէջ, և որ ամէն պարագայի մէջ, պէտք է Քրիստոնէութենէն

առաջ սկսած ըլլայ, իբրեւ վերջնամնացութիւն մը հին հեթանոսական հողային կրօնին յատուկ «Երախայրեաց տօն»ին: Բայց եթէ կ'ուզուի անպատճառ Մարիամի յատուկ տօն մը պահել եկեղեցիին մէջ, կարելի է երախայրեաց տօնին հետ տօնել, նաեւ, Աստուածածնայ անուան տակ, Մայրութեան տօն մը, փոխանակ Վերափոխման, և այն ատեն Բնութեան երկու արգասաւորութիւնները, Հողայինն ու Մայրականը, իրենց աստուածայնութիւնը տօնած պիտի ըլլան այդ օր:

Աւելի բարդ է Սրբոց տօներու բարեփոխութեան հարցը, և այդ դժուարութիւնը կը ծագի սուրբերու այլազանութենէն և չափազանց խճողումէն: Կարծես, թէ կարգ մը տօնասէրներ բռնի ճիգ մը ըրած են սարիին բոլոր կանոնապես տրամադրելի օրերը յատկացընելու սուրբի մը կամ սուրբերու խմբակի մը, և իրենց այդ ճիգին մէջ կարենալ յաջողելու համար Տօնացոյցը լեցուցեր են, աջէն ու ձախէն ժողովածու Սարալամպոսներով, Վարսններով, Ինդոսներով, Ռամելաններով, որոնք մեզի հրամցուած իրենց կեանքի դրուագներով, շատ շատ կրնային իրաւունք ունեցած ըլլալ Յայմաւուրքի պէս ոսկեգօծ գրոյցներու մատեանէն էջ մը գրաւելու:

Ազգային եկեղեցիի մը, որպիսին է մերը, պարտականութիւնն է, տէրունական տօներէ վերջ, զարգարուիլ իր ազգային սուրբերու տօնակատարութեամբ: Մեր եկեղեցին ուրիշներու հանդէպ իր անխտրական ոգիէն առաջնորդուած, շեղած է այդ ուղղութենէն: Չկայ օտար եկեղեցի մը, (կաթոլիկ կամ Օրթոտոքս) որ հետեւած ըլլայ մեր ուղղութեան, և իր տօնացոյցին մէջ ընդունած ըլլայ հայ սուրբերու տօներ այն համեմատութեամբ, ինչ համեմատութեամբ, որ մենք ընդունած ենք իրենցներէն: Կը կարծեմ, թէ եթէ օտար սուրբերու կարգէն մինչեւ երեք տիե-

զերական ժողովները ապրող սուրբերու մեծ դէմքերը համարժեքելով տօնակատարութեան օր մը յատկացընենք անոնց, այս արդէն բաւական է մեր յարգանքը արտայայտած ըլլալու համար անոնց ստանձնած զոհաբերութեան հանդէպ: Իսկ միւսները պէտք է արտաքսուին Տօնացոյցէն: Այս պարագան անհրաժեշտ պիտի դառնայ ինքնին, եթէ ընդունուի Կիրակի և տօնօրեր միայն եկեղեցական պաշտամունք կատարելու առաջարկը:

Եւ որպէսզի մեր եկեղեցիի ազգային սուրբերը իրենց արժանաւոր² և պատուակալ տեղը գրաւած ըլլան, համաձայն իրենց անձնագոյնութեան, կարելի է դասաւորում մը կատարել անոնց մէջ, խմբաւորել զանոնք զիրքի, աստիճանի և արժանիքի կարգով, առանց արժէք տալու ժամանակագրական կարգին: Եւ ինչպէս առաջարկեց, Օ. Քոնդ, իր դրապաշտ կրօնին համար, օր մը կամ շաբաթ մը յատկացընել այդ խմբաւորումներէ իւրաքանչիւրին, իրենց արժանի շուքով և վայելչութեամբ տօնակատարութիւն ընելով: Եւ այսպիսի կարգադրութիւն մը ինքնին անհրաժեշտ կը դառնայ արդէն, քանի որ լուր օրեր եկեղեցական պաշտամունք կատարելու սովորութիւնը պիտի դադրի գոյութիւն ունենալէ (*), և ատոր հետ նաեւ սուրբերու ամենօրեայ տօնակատարութեան սովորութիւնը:

Այսպէսով, օրինակի համար, կրնանք ունենալ.

1. — Տօն մը Թաղէտսի և Բարթողիմէոսի, և Հայ Քրիստոնէութեան քարոզութեան.
2. — Տօն մը Լուսաւորչի և սերունդին, և Հայ եկեղեցիի հիմնարկութեան.

(*) Տես Ժամատացութիւն գլուխին առաջին եզրակացութիւնը, էջ 35:

3. — Տօն մը Սահակայ և Մեսրոպի, և Գրի գիւտին.
4. — Տօն մը Հայ Թարգմանչաց և Աստուածաշունչի Թարգմանութեան.
5. — Տօն մը Վարդանանց և զինուորնալ մարտիկներու.
6. — Տօն մը Մեծ Հայրապետաց.
7. — Տօն մը Հայ ընդհանուր սուրբերու.
8. — Տօն մը Հայ թագաւորաց.
9. — Տօն մը Էջմիածնի հիմնարկութեան.
10. — Տօն մը Նահատակուելիներու.
11. — Տօն մը մեր օրերու ազգ. ընդհանուր նահատակաց.
12. — Տօն մը ընդհանուր ննջեցելոց.
13. — Տօն մը ընդհանուր սրբոց:

Եւ այդ տօնական օրերուն նուիրուելի ժողովրդական մշակոյթի գործին, բացատրելով օրուան տօնին նշանակութիւնը և արժէքը, ազգային և կրօնական տեսակէտով, և անկէ քաղելով կարեւոր դասեր, մեր ազրած կեանքին անհասական-բարոյական և ընկերական բարձրացումին համար: Երբ այսպիսի դասաւորումով մը սուրբերու տօնակատարութիւնը իրմէն կը մերկանայ անջիղ ու անխօս ձեւականութիւնները, եւ կեղեցին իրաւունք կ'ունենայ սպասելու ժողովուրդէն, որ պատկառանքով ու լընութեամբ վերաբերուի այդ տօնակատարութիւններուն, ներշնչուի, գիտակցաբար, տօնին շարժառիթներէն, և աշխատի իւրացընել օրուան տօնին ցուցադրած անձնուիրութեան ոգին:

Տօներու կարգադրութեամբ զբաղելու կոչուելիք Բարեկարգական Յանձնաժողովը պէտք է ուշադրութիւն դարձընէ սուրբերու նուիրուած աղօթքներու և շարականներու մէջէն վերցընելու և ջնջելու գրական բոլոր այն հատուածները, որոնք «սրբոց բարեխօսու-

քեան» բորբոսը կը հոտին :

Ահա այս է սուրբերու աստուծոյ մասին իմ կարծիքս ու համոզումս, զոր կազմած եմ երկար տարիներու ուսումնասիրութիւններէ և խորհրդածութիւններէ յետոյ : Եւ եթէ եկեղեցական Վերին Իշխանութիւնը կամ Բարեկարգութեան Յանձնաժողովը և Ազգ. Համագումարը չը փորձուին չափազանց արմատական գտնել թելադրութիւնս, այն ատեն կը մնայ միայն ձեռնարկել դասաւորումի աշխատանքին, համադրութեան գործը կարելի եղածին չափ միատարր (homogène) ընելու համար :

Դ.

ՄԱՇՏՈՑԻ ՍՐԲԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

Տօնացոյցի սրբազրութեան և կրճատումի ձեռնարկին համընթացաբար պէտք է զբաղիլ Մաշտոցի հարցով : Արդէն ըսինք կանխաւ, թէ կէս դար առաջ Պոլսոյ Ազգ. Պատրիարքարանի կողմէ պէտք տեսնուած էր այդպիսի սրբազրութեան մը, և այդ նպատակով ալ Յանձնախումբ մը կազմուած : Եւ եթէ ան չկրցաւ ծրագրուած նպատակին հասնիլ, պատճառը սա էր, որ եկեղեցականներու շրջանակը, և անոր հետ ժողովրդական մեծ զանգուածը դեռ չէին պատրաստուած իրենց հոգեբանական խորքին մէջ, այդպիսի բարեփոխութեան մը :

Մաշտոցի բարեփոխութեան հարցին կարենալ ձեռընհասօրէն մօտենալու համար, անհրաժեշտ է նախ ճշդել, թէ ի՞նչ է Մաշտոցը, և ի՞նչ նպատակի համար կազմուած է՞ն : Ըստ իս Մաշտոցը իր ծագումին մէջ ուրիշ բան չէ, եթէ ոչ եկեղեցւոյ եօրր խորհուրդներուն մասակարարութեան ծրագիրքը կամ օրինագիրքը, որ իր մէջ կը բովանդակէ նաեւ միւսօրհոսութիւնը, եկեղեցիի և սեղանի օրհնութեան և օճման կարգերը : Եւ որովհետեւ միւսօրհոսութիւնը յատուկ է կաթողիկոսներու միայն, անոր համար այդ մասը բամբուած է Մայր Մաշտոցէն, և առանձին հատոր կազմած, քանի որ միւս հոգեւորականները պէտք պիտի չունենային անոր գործածութեան : Այս հանգամանքով Մաշտոցը

իր մէջ պէտք է պարունակէ այդ խորհուրդներու ծիսակատարութեան վերաբերեալ աղօթական և արարողական կազմաւորումի սարքը միայն: Արդարեւ երբ կ'ուսումնասիրենք 1807ին Պոլիս սպազրուած Մեծ կամ Մայր Մաշտոցը, կը տեսնենք, թէ ան կը սկսի մկրտութեան խորհուրդի ծիսակատարութեամբ և կը վերջանայ քահանայաթաղով: Չեռագիր Մաշտոցներու մանրակրկիտ ուսումնասիրութիւն մը միայն պիտի կրնայ երեւան բերել, թէ Մայր Մաշտոցի պարունակած նիւթերուն դասաւորումն ու շարայարու մը ի՞նչ կամ փոփոխութիւններ կրած են դարերու ընթացքին, և թէ իւրաքանչիւր դար ի՞նչ յաւելումներ ներմուծած է անոր մէջ: Որովհետեւ այսօր անուրանալի է Մաշտոցի մէջ վերջամուտ յաւելումներու գոյութիւնը: Ասոր երկու գլխաւոր ապացոյցները պէտք է փնտռել նախ Եկեղեցւոյ խորհուրդներուն հետ ո՛րեւէ առնչութիւն չունեցող կարգ մը ծիսակատարութիւններու միջանկեալ գոյութեանը մէջ, երկրորդ, լեզուի անսակէտով ռամկօրէնի գործածութեանը մէջ կարգ մը արարողութիւններու, որոնք իրենց այդ լեզուական հանգամանքով իսկ կ'ապացուցանեն իրենց վերջամտութիւնը: Բաց աստի նիւթերու դասաւորման մէջ աններելի վերիվայրում մը կայ սպազրեալ Մաշտոցին մէջ: Այսպէս, օրինակի համար, պսակի արարողութիւնը Մաշտոցին մէջ կը գրաւէ նրկորդ գլուխը, մինչ «նշան տոցին մէջ կը գրաւէ նրկորդ գլուխը, որ պսակէն առաջ պէտք էր զրուած ըլլար, կը գրաւէ Մաշտոցին քառասուններորդ գլուխը (էջ 229—232): Այս պարագան մեզի իրաւունք կուտայ ենթադրելու, թէ նշանօրհնութեան ծիսակատարութիւնն ալ վերջամուտ է, քանի որ մանաւանդ եկեղեցւոյ հին կանոններուն մէջ նշանախօսութեան հետք չկայ, և միայն 1651 թուին Երուսաղէմի մէջ Փիլիպոս Կաթողիկոսին Ստյ Կաթո-

ղիկոսին հետ կազմած մասնակի ժողովին մէջ կը կանոնադրուի նշանախօսութեան կրօնական հանգամանքը (կանոն 12):

Այսօրուն և մեր ձեռք գտնուած Մայր Մաշտոցը խորհուրդներու մասնակարարութեան կանոնական հասուածներէն դուրս կը պարունակէ այնպիսի ծիսակատարութիւններ, որոնք կապ չունին այդ խորհուրդներուն հետ, և որոնց քրիստոնէական հանգամանքը երկրայական է, և աւելի կը թուին ըլլալ հողային կրօնքի (agraire) մը վերջամասցութիւնները. օրինակ, կանոն «աղ օրհնելոյ», «մատաղ օրհնելոյ», «հաւ օրհնելոյ», «ջրհոր օրհնելոյ», «գարսիս, գարս, գարսմն եւ գայլ այսպիսիս օրհնելոյ», «աղօթ վասն բարձման հրաւերի» եւն: Կան ուրիշներ, որոնք նախաքրիստոնէական աւելորդապաշտութեանց, և կախարդական բժժանքներու վերջամասցութիւնները կը թուին ըլլալ. օրինակ, «կանոն որ ի վերայ մերձ ի ծնանել յլեաց», «աղօթ ի վերայ անաւր կեանքով խղճահաւերոց»: Եւ այս յաւելումական մասերն են, որ նախ ժողովրդական դարաւոր սովորութեամբ արմատացած ազգային բարքերու և ըմբռնումներու մէջ, յետոյ եկեղեցիի կողմէն ընդունուած ու պաշտօնականացած, մտած են Մաշտոցի մէջ, առանց աղերս ու կապ ունենալու Մաշտոցի կազմուածքին և ծիսական յօրինուածութեանը հետ:

Պատմական և ծիսական այսպիսի դատումներէ առաջնորդուած, Բարեկարգիչ Յանձնաժողովին պարտականութիւնը պէտք է ըլլայ:

1.— Մաշտոցը վերածել իր սկզբնական նպատակին, անկէ արտաքսելով հողային կրօններու և կախարդական սովորութիւններու վերջամասցութիւնները, և Մաշտոցը նորէն շինել խորհուրդներու մասնակարարութեան ծիսակիրքը:

2. — Ձեռքի բոլորովին նշան օրհնելու և «այգուց կատարել»ու սովորութիւնները :

3. — Վերջընկէ Հոգեհանգիստի և «նկարեալ եկեղեցիի և պատկեր օրհնելոյ և օծելոյ» ո՛չ-բրիստոնէական սովորութիւնները, իբրև նոր յաւելումներ: Որովհետեւ թ.—ժ. դարուն, օրինակ, երբ Խոսրով Անձեւացի կը խօսի Մաշտոցներու մասին, օծելի առարկաներու շարքին չը յիշեր պատկերները: Նմանապէս Ն. Շնորհալի երբ եկեղեցիի յատուկ օծելի առարկաները կը թուէ, պատկերի օծման մասին յիշատակութիւն չընէր բնաւ: Եւ այս լուսութիւնն ինքնին անհերքելի ապացոյց է պատկերներու օծման սովորութեան վերջամտութիւնը: (Այս մասին, տես մեր ՊԱՏԿԵՐՆԵՐԸ (1900) որուն 76—124 էջերը նուիրուած են Հայ Եկեղեցիի մէջ պատկերներու գործածութեան և օծման պարագաներուն):

4. — Ձեռքի «Քահանայաթաղ»ի մէջէն օծումի աւարտութիւնը, որ հաւանաբար եգիպտական կրօնքի մոմիաներու զմտումին մէկ աղօս վերջամասնութիւնն է: Եւ արդէն հնագոյն կանոններու մէջ ո՛րեւէ հրահանգ գոյութիւն չունի վախճանեալ եկեղեցականներու օծման մասին:

5. — Կրճատել և արդիացընել Խորհուրդներու ծիսակատարութեան աղօթքի և ընթերցման մասերը, և ամուսնութեան խորհուրդին կատարումը վերածել իր պարզագոյն ձեւին:

Այս առթիւ կ'արժէ խորհողներու ուշադրութեանը ներկայացընել պսակի արարողութեան յատուկ Մաշտոցի մէկ կէտը: Պսակող քահանան կը հարցընէ փեսային. «մինչեւ մահ սե՞ր ես» կնոջ, և հարսին, թէ. «մինչեւ մահ հնազա՞նդ ես» էրկանդ: Ամուսնական կեանքի սեմին վրայ այսպիսի հարցումներ կրնային ներելի ըլլալ գերութեան զարբերու մէջ, երբ Գրիստո-

նէութիւնը, քաղաքական-ընկերական նկատումներէ առաջնորդուած, և անկարող՝ գերութիւնը ջնջելու, գորիներուն կը հրամայէր հնազանդ ըլլալ իրեց սեռերուն, երբ կինը ընդհանրապէս իր մը, առարկայ մը նկատուած էր, երբ կինը իրոզ մը պէտք ունէր: Այսօր փոխուած են բոլորովին իգական սեռին հանդէպ ըմբռնումները, և անոր ընկերական-ընտանեկան դրութիւնը: Իրապէս, այսօր կին մը չկրնար հանդուրժել, որ եկեղեցին անպատուէ զինքը, ամուսնական սեմին վրայ, իրեն պարտադրելով «հնազանդել»ու գերիի վիճակ մը, և ամուսնացողներուն մերժելու փոխադարձաբար զիրար սիրելու արդար իրաւունքին ուխտը: Իմ եկեղեցականութեան օրերուն, կատարած ամուսնական արարողութիւններու միջոցին բնաւ չհետեւեցայ Մաշտոցի ցուցմունքին, և ամուսնացողներէն փոխադարձաբար զիրար սիրելու եւ յարգելու խոստումը միայն պահանջեցի: Որովհետեւ բարոյական և ընկերական ի՛նչ արժէք կրնայ ներկայացընել ամուսնութիւն մը, որուն հիմը իրոզ և ծառայի սկզբունքին վրայ է դրուած, և ո՛չ թէ փոխադարձ սիրոյ: Ազգին և մարդութեան սերունդներ պարգեւող մօր մը հանդէպ յարգանքէ և պատկառանքէ զատ տարբեր նկատում, տարբեր վերաբերում ունենալ ներելի չէ ո՛չ անհատի և ո՛չ եկեղեցիին համար: Աւետարանով քարոզուած սէրը մեղապարտ զգացում մը չէ, ուրկէ ամէնար կին մը կամ աղջիկ մը: Սէրը բնական է ու աստուածային: Հնազանդութեան կրաւորական ոգին, և տիրութեան բռնապետութիւնը չեն կրնար սէր ծնընել. կը խամրեցընեն զայն: Մինչ սիրոյ գործնական զգացումը իր անձնուրացութեան ոգիով, իր ետեւէն կը բերէ փոխադարձ զոհողութիւն և հնազանդութիւն:

Հետեւաբար պսակի արարողութեան խոստումի կամ ուխտի այդ բանաձեւը պէտք է վերածուի սա

բանաձևին, երկուքին համար այլ. «պիտի սիրե՞ս» կինըդ, կամ էրիկդ: Եթէ յիշողութիւնս զիս չի խաբեր, քանի մը ասորի առաջ Անկլիքան եկեղեցիին մէջ այլ այս միեւնոյն հարցը առարկայ եղաւ ուսումնասիրութեան, և Անգղիոյ ազգ. եկեղեցին բարեփոխեց ամուսնական խոստումի այս բանաձեւը, մեր առաջարկած ուղղութեամբ:

Ե.

ԿՈՒՍԱԿՐՕՆՈՒԹԻՒՆԸ ԿԱԹՈՒԼԻԿ ԵԿԵՂԵՑԻՒՆ ՄԷՁ

Եկեղեցական շրջանակին մէջ կուսակրօն կը կոչուին այն եկեղեցականները, որոնք ամուսնացած չեն, և տեւական ամուրիութեան ուխտ մը ըրած են իրենց ձեռնագրութեան նախօրեակին:

Անամուսնութեան կամ ամուրիութեան (celebat = միականի) ծագումը կրօնական չէ, այլ աշխարհական, քրիստոնէական չէ՛ այլ հեթանոսական: Անոր ծագման մասին պիտի բաւականանանք ըսելով, թէ ամուրիութիւնը սկսաւ կարգ մը փիլիսոփայական և կրօնաւորական ազանդաւորներու կողմէն, որոնք ընկերական ապականութիւններէ զզուած, չեչտուած եսամոլութեամբ ուղեցին հրաժարիլ ամուսնական կեանքի պատասխանատուութիւններէն, և ամփոփուիլ մեկուսացումի, առանձնացումի փղոսկրէ աշտարակներու մէջ: Այս մեկուսացումը դասաւորութիւն մըն էր, հանրութեան հանդէպ, անհատական և հաւաքական պարտականութենէ, և հակառակ՝ Հռովմէական պետական օրէնքներու: Քրիստոնէութիւնը իր ծագման օրերէն դարեր վերջ հետեւեցաւ, տեղ տեղ, անոնց օրինակին(*), և այնուհետեւ ամուրիութիւն կամ անամուսնութիւն իմաստով ծանօթ սեղիպա բառը հոմանիշ եղաւ կուսակրօնութիւն բառին:

(*) ձգնաւորութիւնը կուսակրօնութեան հետ պիտի չեւփոքի:

Քրիստոնէական նախնական եկեղեցիին մէջ ո՛չ վրասակրօնութեան և ո՛չ անոր սխտեմաթիք կազմակերպութեան գաղափարը կայ: Պօղոսի վերագրուած կարգ մը թուղթերու մէջ հետքեր կը տեսնուին կուսութեան, ընդհանուր առմամբ: Նոյն իսկ Ա. Կորնթ. Է. 7րդ համարին Պօղոսի վերագրուած սա պատուէրը, թէ «կ'ուզէի որ ամէն մարդիկ ինծի պէս ըլլային», ոմանք սխալ մեկնարանութեամբ մը, ուզեցին անոր մէջ տեսնել Պօղոսի ամուրիութիւնը:

Առաքեալներու ամենամեծ մասը, եթէ ո՛չ ամբողջը, ամուսնացած էին: Պօղոս առաքեալ եւս ամուսնացած էր: Իզնատիոս, Անտիոքի եպիսկոսը Յիլատէլֆիացիներուն գրած իր թուղթով կը յայտարարէ, թէ Պօղոս առաքեալ ամուսնացած էր: Եւ արդէն ինքն իսկ Պօղոս կը գրէ Թեսաղոնիկէցիներուն (Գ. 3) իր հարազատ կիցն եղող «հարազատ լծակցի» մասին: Առաքեալներ ամենուրեք իրենց հետ կը պտըացնէին իւրենց օրինաւոր «քոյր-ամուսինները»: Այս է վկայութիւնը Նոր Կտակարանին. այս է վկայութիւնը Տերտուլիանոսի, այս է Լեւոն Գ. Պապի (795—816) ըմբռնումը, երբ կը յայտարարէ, թէ «եղբայրներ» առաքեալներու կիներն էին: Եւ եթէ տեղ տեղ կուսութեան նախապատուութիւն մը տրուած կը տեսնուի Պօղոսի կողմէն, այդ նախապատուութիւնը, որ անհատական է, քանի որ կ'ըսէ, թէ «տիրոջմէն հրաման ունիմ» (Ա. Կորնթ. Է. 25) հիմնուած է իր սա համոզումին վրայ, թէ աշխարհի վախճանը կամ կատարածը շատ մօտ է, և մարդիկ պէտք է ժուժկալութեամբ պատրաստուին Մեծ Գառաւորին առջև երեւնալու: Աշխարհի վախճանի մասին կազմուած այս սըրխով համոզումին հետեւանքով, ամէն կողմ կը լսուէր Արքայի մը, Մարանաթա, ՏէՐԸ ԿՈՒԳԱՅ: Հետեւաբար, եթէ ստուգուի այդպիսի նախասիրութիւն մը

առջութիւն ունէր Քրիստոնէութեան ծագման օրերուն, անիկա արդիւնք էր աշխարհի վախճանի մասին կազմուած սխալ համոզումի մը:

Քրիստոնէական նախնական եկեղեցիի մէջ բոլոր եկեղեցականներն ալ անխաբի ամուսնացած և կիներու տէր էին: Հետեւաբար կուսակրօնութեան՝ յարումին աստիճանական վերելքը սապէս կարելի է մտանանչել Աբբա Ժիւլ Քլարազի հետ:

- 1.— Պօղոս կը հրամայէ ամուսնութիւնը եպիսկոպոսներու, քահանաներու և սարկաւազներու:
- 2.— Որոգիւնէս, որ ինքզինքը ներքինացուց, և կեղեցականներու ամուսնութեան մէջ անպատեհութիւն մը չը տեսնէր, և արդեւ չը յարուցանէր:
- 3.— Եւսեբիոս (270—338) կը համակրի ծագումով հեթանոսական անամուսնութեան, և կուսակրօնութիւնը կը նկատէ վայելու:
- 4.— Հինգերորդ դարու եկեղեցիի հայրերը կուսակրօնութեան պէտքը կը չհշատն:
- 5.— Գրիգոր Է. Պապ (1020—1085) եպիսկոպոսն էր ամուսնութիւնը ոճիր կը նկատէ:
- 6.— Տրիտենտեան ժողով ամուսնութիւնը կը նկատէ սրբապղծութիւն:

Անամուսնութիւնը, որ հեթանոսութեան օրերուն, Աթենագորի վկայութեամբ Ռէա աստուծոյն քահանաներն ալ ի գործ դրին, և որ շարունակուեցաւ Շնականներու, Եպիկուրեաններու, Թաղէսեաններու և Գէմոկրիտեաններու կողմէն, յանգեցաւ գայթակղական արարքներու: Միջերկրականեան մեծ քաղաքները լեցուեցան պերճադիճներով, որոնք համբաւներ չինեցին իրենց շուրջ: Յետոյ Քրիստոնէական շրջանակի մէջ Անգրաքիճներու և Ժուժկայներու աղանդաւորները ամուսնութիւնը ցոփութիւն նկատեցին երկրորդ դարու Քրկրորդ կիսուն (171), և եկեղեցիի հայրերէն Կիպ-

րիանոս և Տերտուղիանոս առաջինները եղան, որոնք պայքարեցան անոնց կեղծ ուխտին և ապրած անբարոյականութեան դէմ: Նիքոլայիտներ և Ադամական ազանդաւորներ ամուսնութենէ իրենց խորշանքին մէջ, կ'ուղէին ցոփ կեանքով իրենց մէջ մեռցընել տոնական ամէն կարողութիւն: Աղափեսներու կամ Քլաբարեկամութիւններու անկողնակցութիւնը ուխտաւոր եղբայրներու հետ, ա'յնքան գայթակղական համեմատութիւններ ստացաւ, որ եկեղեցին արգիլեց այդ կենակցութիւնները: Եւ Վերոնական ու կուսական կրկին հանգամանքով ստեղծուած այս հարձերն էին, որ աւելի ուշ կղերականութիւնը ոտքի հանեցին Յ. Ոսկեբերանի դէմ, երբ անիկա կ'ուղէր որ քահանաները բաժնուէին իրենցմէ»: Այս պարագաները ցոյց կուտան թէ քրիստոնէութեան, ինչպէս հեթանոսութեան մէջ, կուսութեան ուխտին հետ զոյգ քալած են միշտ ցոփութիւնը և խառնակեցութիւնը: Մենք պատմութենէն գիտենք, թէ Միջին դարու կուսակրօն ուխտաւորութիւնը, ո'րպիսի ախտաւոր հանգամանք ստացաւ: Անիր չարքերուն մէջ զարգացուց ցոփութիւնն ու շնականութիւնը, քրիստոնէական մաքուր կեանքի քօղին տակ, և անապատական ճգնաւորէն սկսած մինչև վանքերուն խորը ապրող կուսակրօնը միեւնոյն ցոփ կեանքը ապրեցան ու ցուցադրեցին: Կուսութիւնը այլ եւս ամուսնական կեանքէ խորշում մը չըլլար կարծես, այլ հեշտասիրութեան նրբացում մը բոլոր անոնց մօտ, որոնց համար միակնութիւնը դիւր չէր զար, և որոնք կրօնական կամ կուսական պարագի տակ բազմակնութեան կեանքն էր որ կ'ապրէին:

Սոկրատ պատմիչի գրածէն դատելով կը տեսնենք, թէ Նիկիոյ ժողովին անգամակցող եկեղեցականներէ ոմանք, առաջարկեցին ժողովին, հրամայել եպիսկոպոսներու, որ զատուին իրենց կիներէն, և ապրին

կուսակրօնութեամբ: Մինչև այն սառն, եթէ անոնք զանուած են եպիսկոպոսներ, որոնք զատուած են իրենց կիներէն, այդ բաժանուածը բրած էին իրենց անձնական յօժարութեամբն ու կամքով, որովհետև ո'րեւէ նախընթաց արգելիչ օրէնք չկար գիրենք բռնադատող: Նիկիոյ ժողովին կարգ մը եկեղեցականները կ'ուղէին ստեղծել այդ բռնադատիչ ոյժը, ժողովական որոշումով: Ժողովականներէն, անապատական ծերունի մը, սակայն, Պաֆնոս եպիսկոպոս, նկատելով, թէ բազմութիւ կանամբի եպիսկոպոսներ ա'յնքան փառաւոր ծառայութիւններ մատուցած են և կը մատուցանեն եկեղեցւոյ, և որոնցմէ ոմանք (Կիպրոսի Աբիրիտոն, Գր. Նազիանզացի և ուրիշներ) կը մասնակցին ժողովին, սապէս արտայայտուեցաւ. «Սյոպիսի լուծ մը պէտք չէ' դնել կղերականներու և քահանաներու վրայ. պատուաւոր է ամուսնութիւնը, և անրիժ ամուսնական անկողինը: Այդպիսի օրէնք մը եկեղեցիին վնաս միայն պիտի պատճառէ, բարեբաւ մալին անկէ ծագելիք հետեւանցերով: Վերջապէս պէտք է բաւականանալ, որ քահանաները այլ եւս չամուսնանան համաձայն հին օրէնքին, որ կ'արտօնէ բազմութիւ կիներ: Ժուժկալութիւնը փորձութեան ենթարկուած պիտի ըլլար ամուսիններ կիներէն բաժնելով. ամուսնութեան սովորութիւնը ինքնին ժուժկալութիւն մըն է, պէտք չէ Աստուծոյ միացուցածը բաժնել»: Այսքան ճշգրիտ ու արամաբանական զատողութիւն մը կրնար արտայայտել Պաֆնոս մը միայն, որ իր անապատական կեանքի բովանդակ օրերուն իր մտքին վրայ զգացած էր, անշուշտ, ամուսնութեան փորձութիւնները:

Նիկիոյ ժողովէն վերջ ազանդաւորական միտքէ առաջնորդուած կարգ մը եպիսկոպոսներ, հակառակ Նիկիոյ ժողովի ժխտական կեցուածքին, սկսան իրենց թեմերու մէջ արգելիլ եկեղեցականներու ամուսնու-

թիւնը: Օրինակ, Սերասարիոյ եպիսկոպոս Եւթատ, որ նոյն իսկ արգիլեց ամուսնացեալ եկեղեցականներու տան մէջ աղօթել, և հաղորդուիլ անոնց հետ: Եւ սակայն Յ77ի Պափղակոնիոյ Գանկրի ժողովը հրամարացուց Եւթատ եպիսկոպոսը, և նզովքի ենթարկեց բոլոր անոնք, որոնք պիտի յանդգնէին յայտարարելու, թէ ամուսնացեալ քահանայէ հաղորդուիլը օրինական չէ: — Աւելի ուշ առեն մեր եկեղեցիի պատմութեան մէջ ալ կը յիշուի նմանօրինակ պարագայ մը: Երբ Բաղդեղոնական խնդրով պահ մը երկճղեցաւ հայ կաթողիկոսութիւնը: Կարնեցիներ իրենց համար քաղկեդոնամիա Յովհանը կաթողիկոս ընտրելով, իսկական կաթողիկոս Մովսէսի կուսակիցներէն Յեսու անուն քահանայ մը, և Թաղէոս ու Գրիգոր, Սոթից գաւառը գացին ճգնաւոր ըլլալու: Անոնք կատարի պայքար մը բացին եկեղեցական պատկերներու դէմ, և միեւնոյն ժամանակ սկսան ժողովուրդը գրգռել, որպէսզի աշխարհական քահանաներէ չը հաղորդուին: Մովսէս կաթողիկոս արգիլեց գիրենք:

Յուստինոս մէկը եղաւ անոնցմէ, որոնք առաջինը եղան կուսակրօնութեան ջատագովներէն:

Օգոստինոս ամուրիութիւնը նախադասեց ամուսնութեան:

Ամբրոսիոս հրաւէր կարգաց երիտասարդուհիներու, ինքզինքնին Աստուծոյ նուիրել:

Անհատական նախասիրութիւններու բնոյթը կրող գաղափարի այս արտայայտութիւնները, սակայն, չկըրցին արգելք ըլլալ եպիսկոպոսներու ամուսնութեան, և անոնց ընտանեկան կեանքին:

Յերոնիմոս Եւստօքի գրած իր նամակներուն մէջ կը յայտարարէ, թէ Աստուծոյ նուիրուած կոյսերէ շատեր կ'իյնան, և իրենց կրած համեստ զգեստին տակ անկանսն կեանք մը կ'ապրին. թէ անոնք «կոյ-

սեր են ամուսնացալ առաջ այրիացած», թէ շատեր կուսակրօնութեան կը դիմեն աւելի ազատութեամբ կիներ տեսնելու առիքը ունենալու համար»:

Պատմութիւնը ցոյց կուտայ, թէ պարտաւորիչ կուսակրօնութիւն մը գոյութիւն չունի, մինչեւ Ե. դարու առաջին կէսը, հոս ու հոն կը գտնուէին ամուրիներ, և կամ եպիսկոպոսներ, որոնք կրօնական երկիւղածութեամբ կամ ջերմեռանդութեամբ իրենց կիներէն կը բաժնուէին: «Այսպիսի եկեղեցականներու գործած այս ապօրինութեան հանդէպ, սակայն խիստ էր կանոնը: Առաքելական կանոններուն հինգերորդը կ'ըսէ. «Եպիսկոպոս, երեց կամ արեւաւազ, երէ երկիւղածութեան պատճառով իրենց կիները կը հեռացնեն, բող կարգալոյժ ըլլան»: Մինչեւ այդ թուականը գտնուած են նոյն իսկ երկկին եպիսկոպոսներ, ինչպէս ցոյց կուտայ Լեւոն Մեծն Պապի մէկ կոնդակը: Նոյն Լեւոն Պապը (440—461) սակայն, կը ձեռնարկէ պարտաւորիչ ընել և ընդհանրացնել կուսակրօնութիւնը: Բայց ի գուր: Եկեղեցականներէ մաս մը, շահու կամ փառքի զգացումներէ տարուած, համակերպեցան Պապական այս կարգադրութեան, միեւնոյն ժամանակ ինքզինքնին տալով ցոփութեան և անառակութեան: Եօթներորդ դարուն Մեծն Գրիգոր Պապ աւելի մեծ ջանք թափեց իրագործելու, կուսակրօնութեան մասին, Լեւոնի ձեռնարկը, որովհետեւ կուսակրօնութեան պարտաւորչութեամբ, ո՛չ միայն ապահովուած կ'ըլլար վանքերու և բարեգործական հաստատութիւններու հասոյթները, ի նպաստ եկեղեցւոյ վերին իշխանութեան, այլ և կարգապահական գործը դիւրացած, քաղաքական և ընկերային էնթրիկներու յաջողութեան համար: Եւ պատահեցաւ անխուսափելին: Մէկ կողմէն եկեղեցականներու արձակուած օրինաւոր կիները ինքզինքնին սուրին պոռնկութեան, և միւս կողմէն ամուրի կամ

ամուրիացած եկեղեցականներ ազատ ասպարէզ տուին իրենց ցոփ կիրքերուն: Եւ անստակութիւնը ա՛յնքան ընդհանրացաւ և օրինականացաւ, որ Շարլը Մաներ իր Capitulaireներուն մէջ եկեղեցական չկարենալ ըլլալու պայմաններու շարքին չգնէր սովորական դարձած սեռային անառակութիւնը, այլ կը յիշէ միայն «գինովութիւն, գողութիւն, և մարդասպանութիւն»:

Հալածանքը պաշտօնապէս սկսուած էր ամուսնացեալ եկեղեցականութեան դէմ: Նիքոլա Ա. Պապ (857—860) հարկ տեսաւ մասնաւոր շրջաբերականով հրահանգելու ժողովուրդը, որ հաշտ աչքով նայի ամուսնացեալ կղերին, և անոր կողմէ կատարուած արարողութիւններու: Որովհետեւ դեռ կաթոլիկ եկեղեցականութեան ստուար մեծամասնութիւնը չէր ուզեր հրաժարիլ ամուսնութենէ, և ընտանեկան կեանքէ:

Կուսակրօնութեան բռնադատուած եկեղեցականներ հարկադրուեցան «ամուսնութեան գալստըսի» կեանքը ապրիլ: Անոնք նախ սկսան իրենց հետ ապրեցնել մայր, քոյր, մօրաքոյր և ուրիշ մօտաւոր ազգականներ: Եւ անա նոր գայթակղութիւն: «Այս քոյրերը զաւակներ կ'ունենան, և եկեղեցականներ կ'ամբաստանուին անոնց հայրութեան յանցանքով: Ոմանք կը կասկածուին ոճրագործ յարաբերութիւններու մէջ գտնուած ըլլալ, նոյն իսկ իրենց հարազատ մայրերուն հետ» (Ս. Ժ. Գլարադ): Ռաթիզպոնի (742) և Մէցի (888) ժողովները, այսպիսի գայթակղութիւններու վրայ հիմնուած, արդիւնցին կուսակրօնին բնակցութիւնը ոեւէ կնոջ հետ, «ըլլայ մայր կամ փոքր»: Բայց ժողովական այսպիսի որոշումները յարգելու տրամադրութիւնը կը սկսէր ամենուրեք: Պոնիֆատ կպիսիսոս 741ին Չաքարիա Պապին կը գրէ, թէ արհաւիրակներ կան, որոնք ձեռնադրուելէ վերջ, իրենց մօտ կը պահեն «չորս, հինգ և երեքսն աւելի մեծ թի-

ւով հարձեր»: Դէպքերը ցոյց կուտան, թէ կուսակրօնութեան պարտադրութեամբ պոռնկութիւնն ու սեռային ապօրէն յարաբերութիւնները ամուսնութեան տեղը բռնած են. ուրիշ ոչինչ փոփոխութիւն...: Եւ գայթակղութիւնը կը շարունակուի Պապական աթոռէն մինչեւ յետին գիւղի երիցատունը: Եկեղեցին ու քրիստոնէական բարքերը պղծուած են կուսակրօնութեան ձեռքով:

Կարտինալ Պարոնիոս իր Պապերու պատմութեան մէջ կը խոստովանի, թէ Թ—Ժ. դարերու Պապերը հրէշներ եղած են, և կ'աւելցընէ. «որպիսի ամօթալի ատարան կը ներկայացընէ Հոովմէական եկեղեցին, երբ զգուելի պերճաղիճներ անսահման հեղինակութիւն մը ունէին Պապերու վրայ...: Անոնք իրենց սիրահարները Ս. Պետրոսի աթոռը կը նստեցընէին»:

Հակապապ Պընուա Թ. (1033—1054), անձնատուր ցոփ ու զեղի կեանքի, որչից պահ մը ամուսնանալ իր ազգականուհիներէ մէկին հետ, առանց Պապական աթոռէն հրաժարելու: Ֆելիքս Ե. Պապի ընտրութեան առթիւ (1439—1449) Պալի ժողովին մէջ է. Սէլվիուս պաշտպանեց սա սկզբունքը, թէ կանամբի (կին ունեցող) մէկը կրնայ Պապ ընտրուիլ, և թէ Պապ մը կըրնայ ամուսնանալ, ինչպէս Պետրոս առաքեալ ամուսնացած էր: Արդէն յիսնեակներով կը հաշուուին պատմութեան մէջ Պապեր, որոնք զաւակներու հայր են եղած: Որքա՛ն Պապեր, որոնք Թէոդորաներու, Մարցիաներու պիղծ անկողիններէն դէպի Պապական աթոռ բարձրացած են: Ժան Ժ. Պապ (1410) նախանձոտ էրկան մը կողմէն արուած մուրճի հարուածով մը սպանուեցաւ:

Ժ. դարուն Գրիգոր Է. Պապ. երբ մէկ կողմէն պարտաւորիչ կ'ընէր կուսակրօնութիւնը, միւս կողմէն իրմէ անբաժան կը պահէր Կոռըֆորուս լը Պօսուի

կինը, Մաթիլա իշխանուհին, և անոր հետ Պիպլո-
նէլլո բերդը կ'առանձնանար, հաճոյքի վայրկեաններ
ապրելու համար իր «սիրական աղջկան» հետ:

Դեռ երկար դարեր կաթոլիկ եկեղեցին, իր ճըն-
շումի և բանադրանքի միջոցներով ո՛չ կրցաւ ամուս-
նացեալ եկեղեցականութիւնը արգիլել, և ո՛չ ալ սանձ
դնել կուսակրօններու ցոփ կեանքին: Եւ թեմական
եպիսկոպոսներ, հարձեր պահելու սովորութիւնը ար-
գիլելու անկարողութենէն ճարահատ, ուղեցին եկա-
մուտի աղբիւր մը ընել զայն, և մասնաւոր աուրքեր
դրին այն կուսակրօններուն վրայ, որոնք օրինապէս
հարձ պահելու իրաւունքին կ'ուղէին տիրանալ: Այս-
պէսով պաշտօնականացաւ կուսակրօններու սեռային
անբարոյականութիւնը: Նիքոլա աը Քլէմանճի, կը
պատմէ, թէ «թեմերէ շատեր չէին յօժարեր հարձ չու-
նեցող քահանայ ընդունիլ», չվտանգելու համար թեմի
կիներուն պարկեշտութիւնը: Այդ հարհաւուրէքը (taxe
de concubine) հասոյթի լաւ աղբիւր մը եղած էր
եպիսկոպոսներու համար: Այս աուրքի յիշատակու-
թիւնը կարելի է գտնել Ժան ԺԲ-ի կողմէ պատրաս-
տուած Livre des taxes de la chancellerie Romain
գրքին մէջ: Եւ զեռ ինչո՞ւ հետուները երթալ: ԺԶ-
դարուն երբ Սթրազպուրկի բնակիչներէն մին հար-
ցուց կարտինալ Կամպէկկիի, թէ ինչո՞ւ կ'ընդգիմանայ
քահանաներու ամուսնութեան, երբ անդին կուսա-
կրօններ հարձերու հետ կ'ապրին, կարտինալը պատաս-
խանեց. «Եկեղեցականի մը համար աւելի լաւ է հարձ ու-
նենալ, քան ամուսնանալ»:

Արեւմտեան քրիստոնէական եկեղեցին, իր այս
սկզբունքով կը մերժէր ամուսնութեան սրբութիւնը,
և իր քաղաքական ծրագիրներու յաջողութեան
համար կը նախընտրէր, թէ՛ կուսակրօնութիւնը և

թէ անկէ անբաժան ապօրէն կենակցութեան աղտոտ
հանգամանքը (*):

(*) Կուսակրօնութեան մասին այս հարուածին բո-
վանդակած պատմական տեղեկութիւնները քաղուած են
Abbé Jules Clarazի Le Mariage des Pretres անուն
գրքէն (սպ. 1912):

ԿՈՒՍԱԿՐՕՆՈՒԹԻՒՆԸ ՀԱՅ ԱԶԳԱՅԻՆ ԵԿԵՂԵՑԻՒՆ ՄԷՋ

Մեր և արեւելեան միւս եկեղեցիներու համար կուսակրօնութեան հարցը բոլորովին տարբեր հանգամանքով կը ներկայանայ մեզի: Մենք եկեղեցական երկու դասակարգ ունինք. կուսակրօն և ամուսնացեալ, կամ սեւ ու ճեւճակ, ինչպէս պիտի ըսէին ռուսերը: Այս երկուութիւնը բաւական է իբր ապացոյց ծառայելու, թէ նախնական եկեղեցին ամուսնացած եկեղեցականներով կը կառավարուէր, թէ մենք շատ ալ համաձիւղ չենք գտնուած կուսակրօնութեան, որ մեր մէջ մուտ գտած է արտաքին ազդեցութեամբ: Կուսակրօնութեան հանդէպ մեր նախնեաց անսիրելութեան իբր փաստ կրնայ ծառայել նաեւ սա պարագան, ըստ որում մեր եկեղեցին կուսակրօններուն առջեւ պատուարներ քաշած է կանոններով, և զանոնք արգելափակած վանքերու խորը:

Դժբախտաբար ինձի այս պահուս կը պակսին անհրաժեշտ ազբիւրները կարենալ ըսելու համար, թէ ե՞րբ, և եկեղեցական ո՞ր ժողովներով է, որ որոշուած է ընդունելու մեր մէջ հին սովորութեան հակառակ եղող կուսակրօնութեան սկզբունքը: Որովհետեւ նոյն իսկ արեւմտեան եկեղեցին, որ Դ. դարէն սկսեալ տեսականօրէն ջատագովը հանդիսացաւ կուսակրօնութեան, չկրցաւ ընդհանուր հանգամանք տալ անոր, զարերու ընթացքին, քանի որ հազարաւոր եկեղեցիներ հակառակեցան սկզբունքին, և մինչև ժ.Ն. դարու վերջերը դեռ գոյութիւն ունէին ամուսնացեալ

քահանաներ և եպիսկոպոսներ, կաթողիկ եկեղեցիին մէջ:

Սա շատ որոշ է, սակայն, թէ հին Հայ Ազգային եկեղեցին, հաւատարիմ հետեւող մը առաքելական աւանդութիւններու, և առաքելական կոչուած կանոններու, Հայ. Ազգ. եկեղեցին, որ երեք արեւելեան ժողովներու վճիռներով բաւականացաւ, և չուզեց նոր ժողովներէ դաւանական կամ ծրարական նորութիւններ ընդունիլ, որ մը ինքզինքը հարկադրուած զգացեր է, — եթէ սխալ ջերմեռանդութենէ մը չէ՛ առաջնորդուած, — թերեւս սկամայօրէն ընդունելու կուսակրօնութեան դրութիւնը, առանց հրաժարելու ամուսնացեալ եկեղեցականութենէն: Ակամայօրէն կ'ըսենք, որովհետեւ կուսակրօնութեան մեր մէջ մուտքին համընթացաբար եկեղեցին ժողովական կանոններով սեղմումներու ենթարկած է կուսակրօնները, արգիլած՝ անոնց պաշտօնավարութիւնը թեմերու մէջ, և զիրենք փակած վանքերու պարիսպներէն ներս: Այս պարագան, ի միջի այլոց, շատ որոշ կ'երևի Ս. Սահակի կանոններէն (38), ուր ցոյց կը արուի, թէ վանքերը կուսակրօններուն համար շինուած են: Սահակի այս կանոնը իր ուժը պահեց դարերու ընթացքին: Իսկ Շնորհալի «առ կրօնաւորս խարազնագրեացս, ու ի վանօրայս» թղթով կ'արգիլէ կուսակրօններու թողուլ իրենց վանքերը և հաստատուիլ քաղաքներու և գիւղերու մէջ: Յետոյ երբ կը խօսի ամուրի (=այրի ?) երիտասարդ քահանայի մասին, կը յանձնարարէ որ ան ալ վանք քաշուի. «որովհետեւ, կ'ըսէ, աշխարհիկ կեանքի մէջ իր պաշտօնին բերմամբ միշտ յարաբերութիւններ ունենալով կիներու հետ, և զանոնք խոստովանեցընելով... կարելի չէ սրբութեամբ ծառայել Աստուծոյ»: Շնորհալի իր այս սողերով անգամ մըն ալ կը հաստատէ սա իրողութիւնը, թէ քաղաքներու մէջ

պաշտօն վարող ո՛րեւէ կուսակրօնի համար գայթակարմի
և գայթակղութեան առիթ չը պակսիր, և թէ անոնց
համար անկարելի է մաքուր կեանք ունենալ: Կուսա-
կրօններու յատուկ այս վանարգելումը ապացոյց մըն
է, թէ մեր եկեղեցիի հայրերուն անձանօթ չէր կու-
սակրօն պաշտօնեաներու գայթակղական կեանքը քա-
ղաքներու մէջ, և այդ պատճառով էր, որ անոնք ար-
գելեցին կուսակրօններուն, չփում և յարաբերութիւն
ունենալու ժողովուրդին հետ: Կուսակրօնները վան-
քերու մէջ արգելափակ, իրենց ժամանակը նուիրեցին
Ս. Գրոց ընթերցման, գրականութեան, թարգմանու-
թիւններու, ձեռագրի ընդօրինակութեան և զարգա-
նկարի: Եւ հազիւ անոնցմէ ոմանք — այն ալ դարեր
վերջ — տարին մէկ երկու անգամ քարոզչական շըր-
ջագայութիւն մը կը կատարէին քաղաքներն ու գիւ-
ղերը, և կը վերադառնային իրենց վանքերը: Գոնէ
այս է ընդհանուր վիճակը, զոր մեզի ցոյց կուսան
մեր վանքերու պատմութիւնը, և եկեղեցական ժողով-
ներու կանոնական որոշումները:

Դիւրահասկնալի է, թէ այս արգելքի դրութիւնը
պիտի չկրնար շարունակել մինչեւ վերջ: Բարքերու
թուլացումը, իշխանական տուներու ազգակցութիւնը
կարգ մը կուսակրօն վանականներու հետ, և կրթական
տեսակէտով ամուսնացեալ եկեղեցականութեան ան-
կումը պիտի դիւրացընէին կուսակրօններու դէպի
քաղաք վազքը, և դէպի թեմական պաշտօններ բարձ-
րացումը: Եւ այս զեղծումը երբեք գոյութիւն պիտի
չկրնար ունենալ առանց եկեղեցական դասակարգի եր-
կուութեան:

Երբ վանական կուսակրօնութիւնը ծիսակատա-
րութենէ և ընտանեկան պարտականութենէ ազատ,
իր պարապոյ ժամանակը կը տրամադրէր մտքի մշա-
կութեան և գրականութեան, իր կողքին ունենալով

անշուշտ կարգ մը ծոյլ, ազէտ, և սրտաբոյծ վա-
նականներ ալ, աշխարհական հոգեւորականութիւնը
կարծես օրէ օր հրաժեշտ կուտար մշակոյթի կեանքին
և հետզհետէ կ'իյնար ազիտութեան մէջ: Այդ ազի-
տութեան պատճառներէն մէկը պէտք է փնտռել ժո-
ղովրդական սովորութեան մը մէջ: Քահանան հին ա-
տեններէ ի վեր հարկադրուած է ապրել ժողովրդական
նուէրներով կամ պսոյիի և ժամուցի եկամուտով: Եւ
դրովհետեւ չէր կարելի վստահիլ այդ պատահական և
կամուտին վրայ, կարենալ ընտանիք մը, մանաւանդ
անհապետական ընտանիք մը ապրեցընելու համար,
քահանան հարկադրուեցաւ ծիսական պաշտօնակատա-
րութենէ աւելցած իր ժամանակը յատկացընելու երկ-
րագործութեան կամ ձեռնարուեստի, սով րութիւն, որ
մինչեւ մեր օրեր գոյութիւն ունէր գաւառներու մէջ:
Հաւանական կը թուի ըլլալ նաեւ, թէ հին ատեն շատ
մը գիւղեր ու քաղաքներ նախամեծար համարած են
քահանայութեան կոչել գիւղին հողատէրը կամ ալլան,
որ թէպէտ ապրելու համար շատ ալ պէտք չունէր
պատահական եկամուտներու անմիջական գանձումին,
բայց որ հոգեւորապէս և կրթապէս պատրաստուած չէր
քահանայութեան նման կրօնական պաշտօն մը կա-
տարելու: Ձայն, դիրք, անհատական ազդեցութիւն,
ժողովուրդի աչքին բաւական էին քահանայական ար-
ժանիք կազմելու (*): Գիւղացին պահանջկոտ չէր իր

(*) Դեռ վերջին դարու կիսուն նոյն եր Բահանայու-
րեան հանդէպ բմբուումը, նոյն խակ Իզմիրի պէս գաւ-
գացած միջավայրի մը ժողովուրդին: Թաքաբեան Եպիս-
կոպոս, առաջնորդ Իզմիրի, գեղալեմ եւ ձայնաւոր փոք-
րաւոր մը ունեւ, Ներկաբաբեան անուանով: Իզմիրցիները
պահանջեցին անոր վարդապետացումը, հրապուրուած ա-
նոր ձայնէն եւ... գեղեցկութեան: Եւ երբ Թաքաբեան

քահանային հանդէպ, բաւական էր, որ ան խորհուրդներու ծիսական արարողութիւնը կատարէր, բաւական էր, որ ան ազդեցիկ մէկը ըլլար զի զական վէճերը կարենալ կարգադրելու համար, և ըլլար ազդեցիկ քաղաքական իշխանութեան ներկայացուցիչներուն հանդէպ, մեղմել կարենալու համար իրեն վրայ դրուած զուլումները:

Այսպիսի ամուսնացեալ եկեղեցականութեան ընդհանրացումը, և անոր արդիւնք հոգեւոր կեանքի պակասը բնականաբար պատճառ պիտի դառնային քահանայութեան անկումին, և բոաւոր սնանկութեան, և համեմատաբար զարգացած կուսակրօն վանականներուն զէպի քաղաք դարձին: Այլ եւս զարմանալի չէ, երբ քահանան անկարող կը դառնայ գոհացում տալու իրեն յանձնուած հօտի հոգեւոր և բարոյական պէտքերուն, որ զիւղերն ու քաղաքները հեռզհեռէ պէտքը զգան աւելի զարգացած, և դաւանական ինդիւրներու աւելի ծանօթ հմուտ եկեղեցականներու, երբ Ունիթորներու կողմէ ստեղծուած էին կրօնական վիճաբանութիւնները: Այս պարագային, փոխանակ քահանային զարգացման խնդրով զբաղելու, և անոր իրազործումին համար զսնդութիւններ ստանձնելու, իրենց աչքը դարձուցին կուսակրօն վանականներու կողմը: Այդ օրէն սկսեալ ոտնահարուեցան կուսակրօններու վանակեցութեան յատուկ ժողովական կանոնները: Անոնք հրաւիրուեցան զէպի քաղաքները, և մտան ժողովրդական խաւերու մէջ: Կուսակրօն վանականներու այս նորաստեղծ և անկանոն քաղքենիութեամբ:

Եպիսկոպոս աւարկեց, թէ փոքրաւոր ուսում չունի, պատասխանեցին իրեն, թէ անոր ուսումին յետոյ հոգ պիտի տարուի իրենց կողմէն: Եւ Ներկարարեան վարդապետ ձեռնադրուեցաւ, Պետրոս անուանով:

Թիւնը պատճառ մը աւելի եղաւ անտեսելու քահանային զարգացման կարեւորութիւնը: Այս գոյաւիճակին անընդմիջական արդիւնքը սա եղաւ, որ կուսակրօններ de facto, և հակառակ հին կանոններու, մենատէրերը դառնան եկեղեցական բարձրագոյն աստիճաններուն և պաշտօններուն:

Քառասուն տարիներ առաջ լրագրական յօդուածներովս կը յայտարարէի, թէ մեզի համար ազիտաւոր եղած է եկեղեցական պաշտօնէութեան և դասակարգի երկուութիւնը, և կ'առաջարկէի կուսակրօնութիւնը ջնջել: Որովհետեւ անոնց երկուքն ալ հոգեւորապէս անօգուտ դարձան ժողովուրդին: Կուսակրօնին ամուրի հանգամանքը, և ամուրի եկեղեցականներու հանդէպ դարերէ ի վեր սնուցուած ժողովրդական անվստահութիւնը պատճառներ եղան, որ ան չկրնայ մտնել ժողովուրդի ներքին ծալքերուն մէջ, չօչափելու անոր ընտանեկան վէրքերը, բարոյական քայքայումները, կրօնական տարակոյտները, զանոնք կարենալ դարմանելու համար: Անիկա իր առաջնորդի հանդամանքով, իւրացուց քահանային նախկին պաշտօնը վէճերու կարգադրութեան, և հանդէպ քաղաքային իշխանութեան ժողովուրդին դատը պաշտպանելու, ասոր վրայ աւելցրնելով քարոզչութիւն մը, և վերջին ասեաներ ծիսական վարժարաններու հսկողութիւնը: Այս փոփոխութեան հետեւանքով, քահանային բաժին մնաց պարզ ծիսակատարութիւնը միայն: Այսպէսով երբ անգամ մը ամուսնացեալ եկեղեցականութեան ձեռքէն յափշտակուեցան իր իրաւասութիւնները, և իր առջեւ փակուեցաւ վերելքի սապարէզը, այլ եւս կարելի չէր սպասել, որ իրապէս արժանաւորներ, բարքի ու նկարագրի տէր անձեր յօժարէին ստանձնել քահանաներու թողուած ծիսակատարի անփառունակ պաշտօնը: Եւ արժանաւորներու չկամութեան հետեւանքը սա եւ

զաւ, որ քահանայութիւնը ասպարէզ մը դարձաւ անուս, անմշակ, բարոյական արժէքէ ու նկարագրէ զուրկ կարգ մը մարդոց, ժամկոչներու, ձախողած արհեստաւորներու, անանկացած խանութպաններու, որոնք քահանայական ասպարէզին մէջ տեսան իրենց համար ոչ թէ կոչում մը, այլ ասպրելու միջոց մը միայն: Եւ այս այսպէս պիտի մնայ որչափ ատեն շարունակէ եկեղեցական դասակարգի երկուութիւնը, որչափ ատեն եկեղեցական բարձրագոյն պաշտօններն ու աստիճանները (եպիսկոպոստութիւն, պատրիարքութիւն, կաթողիկոսութիւն) վեղարաւոր կուսակրօնութեան առանձնաշնորհումը ըլլան: Տարիներ առաջ այս պարագան շեշտած եմ «Կրօնքի հիւծախաղը» և ուրիշ յօդուածներովս, երբ տակաւին կը գտնուէի կուսակրօններու շարքին մէջ:

* * *

Կաթողիկ եկեղեցիի կուսակրօններուն ասպրած ցոփ ու անպարկեշտ կեանքը մասնանշեցինք արդէն: Առաւել կամ նուազ չափով նոյնն է եղած նաեւ կենցաղը հայ կուսակրօնին: Եւ եթէ մեր կուսակրօնները որոշուած տուրքի մը փոխարէն չկրցին գնել հարձ մը կամ հարճեր պահելու ազատութիւնը, այդ չնչանակեր, թէ անոնք հրաժարեցան իրենց մարմինի ցանկական պահանջներէն և սեռային բնական պէտքերէն: Կուսակրօններու անուշին ու կենցաղին կցուած անբաւիւր յորջորջումը ծաղր մըն է պարզապէս, անոնց երեսին նետուած, և հազիւ թէ մասի վրայ համրուող քանի մը գէժքեր արժանացած են այդ անուշին, իրենց յարաբերական ժուժկալութեամբ: Եւ եթէ հին ժամանակներու կուսակրօններուն ասպրած գայթակղական կեանքի մասին հազիւ պզտիկ ակնարկութիւն-

ներու կը հանդիպինք պատմութեան մէջ (*), մեր աչքին առջեւն է այսօրուան կուսակրօնութեան ասպրած կեանքը և ստեղծած գայթակղութիւնը: Կը ճանչնանք կուսակրօններ, և բարձրաստիճան եկեղեցականներ, որոնք մծղնեայ յարաբերութիւններ մշակած են իրենց քոյրերուն և եղբօր աղջիկներուն հետ: Կուսակրօն եպիսկոպոսներ, որոնք սքեմի տակ և յետոյ սքեմը անպաշտօն կերպով մէկ կողմ թողնով, աասնեակ տարիներ ասպրած են իրենց հոմանուհիներուն հետ, ծախսելով անոնց դրամը, և օրին մէկը, երբ գրամն է ըսպառած, մոգական գաւաղանի մէկ հարուածով ինքզինքնին նորէն գտած են կուսակրօն շարքերու մէջ, և հովուական-առաջնորդական պաշտօններու կոչուած: Եւ չգտնուեցաւ հոգեւոր հեղինակութիւն մը, որ գործադրէր Շահապիվանի ժողովին 14րդ կանոնը, որ կը հրամայէ. «կարգալայծ բնել եպիսկոպոսը, երեցը կամ սարկաւազը, որ կից կը պահե», կամ Առաքելական Կանոններու 25րդը, որ կը հրամայէ «կարգալայծ բնել պոռնկութեան, գոլութեան եւ երդմնազանցութեան մեջ գտնուող եպիսկոպոսը, երեցը կամ սարկաւազը»: Տեսած ենք վարդապետներ, որոնք անպատկառ շնականութեամբ իրենց բարերարներուն կիները գլխէ հանած, առեւանգած, և անոնց ընտանեկան կեանքը թուեւորած են: Կուսակրօններ, որոնք իրենց գայթակղական կեանքին հետեւանքով դաշունահարուած են:

Աւելին ալ կայ դեռ: Բենիկ վարդապետ «Իմ պա-

(*) Ղազար Փարպեցի եւ Գ. Նարեկացի անգամ ամբաստանուեցան ազանդաւորութեամբ եւ ուրիշ յանցանքով: Ղազար Փարպեցի, Էջմիածնի իր վանահայրութեան օրով անբասանուեցաւ, քե՛ս ասպանուեալ: «Այիդ եւ չարագործ մարդ ե», եւ քե՛ս ըսած ե. «պոռնկորիւնը մեզի չե»:

սասխանս բոլոր գրպարսիցներին» գրուած քով քանի մը տարի առաջ սապէս կ'արտայայտուէր.

«Տասն և հինգ տարի է ես ամուսնացած եմ անթաքէլի կերպով. ընտանիքով ապրել եմ նաև էջմիածնի վանքի մէջ, ուր ապրում էին և ապրում են իրենց ամուսինները հետ ներսէս արքեպիսկոպոս Խիւզավէրեանը, Ադամ վարդապետը, Եղիշէ վարդապետը, Գէորգ վարդապետ Չէօրէքճեանը, Դանիէլ վարդապետը, և Հայրապետներից և «ո՛չ մէկը» չպահանջեց, որ անոնք բաժնուին իրենց ամուսիններից: Այժմու վեհափառ (Գէորգ Ե.) երբ հրաւիրեց Գէորգ եպիսկոպոսին վարդապետանալ, վերջինս ազնուութիւնն ունեցաւ նախապէս յայտնելու, թէ կին ունի. իսկ այս հանգամանքը կաթողիկոսը արգելք չհամարեց, որ նա վարդապետանայ, եպիսկոպոսանայ, արքեպիսկոպոսանայ, առաջնորդ դառնայ: Սակայն նոյն կաթողիկոսը պաշտօնական թղթով 1919 թուին հրամայեց վանական անառակներին, որ երեք օրուայ ընթացքում «աղախիններին և մանկահասակ տղայ ծառաներին» հետաքընեն վանքից...»:

Բենիկ վարդապետ իր այս յօդուածով ցոյց կուտայ, թէ Ամենայն Հայոց Հայրապետութեան Աթոռանիստ վանքը ապականութեան բոյն մըն է դարձած, ուր բռնաբարուած գաղթական աղջիկներ ինքզինքնին լիճ նետելով անձնասպան եղած են, ախտամուկ կուսակրօններու մօրուքը փետաելէ վերջ:

Բենիկ վարդապետ իր այս հրատարակային տեղեկատուութեան ընթացքին, երբ կը յիշէ իր և ուրիշ կուսակրօններու ամուսնացած և կին ունեցած ըլլալու պարագան, մեզի չըսեր, թէ օրինաւոր կինն էր և ունեցածն էր, թէ ո՛չ ապօրէն հարձեր: Եւ եթէ օրինաւոր կիներ են, ո՞վ պահած է զիրենք, ինչպէ՞ս, հըրապարակա՞ւ, թէ գաղտնի, թէ օրինական ի՞նչ հիմե-

րու վրայ կատարուած են այդ ամուսնութիւնները, քանի որ կանոնական տրամադրութիւններ կան, թէ յետ վարդապետական ձեռնադրութեան և օժման, կուսակրօն մը չկրնար ամուսնանալ, և միևնոյն ժամանակ պահել իր կուսակրօնի զիրքը (*): Բայց այս լրուութիւնը բան մը չի պակսեցընէր տխուր և ախտաբոյր իրականութենէն, և անգամ մըն ալ ցոյց կուտայ, թէ նոյն իսկ վանքերու շրջապատին մէջ կուսակրօն անառակութիւնը կրցած է գոհացում գտնել իր մարմնական կիրքերուն, իր բնական ցանկութիւններուն:

Եկեղեցիի մէջ գոյութիւն ունեցող կուսակրօնութիւնը օրինապէս, բարոյապէս և բնութենապէս ապրելու իրաւունքը չէ՛ ունեցած անցեալին մէջ, և չկըրնար ունենալ ներկային և ապագային համար: Կուսակրօնութիւնը անբարոյական ժամանակավրէպ մըն է, և կուսակրօնի սքեմը պարզապէս պատանք մըն է եղած մոլութիւններով ապականուած կեանքի մը վըրայ: Ժամանակին Սէն Պէրնար ըսած էր. «Վերցուցե՛ք եկեղեցիէն պատուաւոր ամուսնութիւնը եւ անբիժ ան-

(*) Եկեղեցականութենէ հրաժարելով, վարուած եղալ խոսումիս համաձայն, քանի որ կուսակրօնի ուխտագիրս Օրմանեան Սրբազանի տակ առաջ, յայտարարած էի իրեն. «Ապագային հաւանաբար նոր պատենութիւններ ստեղծուին տարբեր ուղղութեամբ ծառայելու ազգիս, եւ այն ասեմ պիտի հրաժարիմ եկեղեցականութենէ...»: Մեր այս պայմանին ակնարկեցի 1907ին, «Մասիս»ի մէջ «Հայ Եկեղեցականութիւնը» յօդուածաւարտութեամբ, Օրմանեանի կենդանութեան, եւ Օրմանեան չհեբեց գրածս: Այս խնդիրներու մասին, տես «Հրաժարական եկեղեցականութենէ» հրատարակուած մեր ԳԻՏՈՒՄՆԵՐ ԵՒ ԴԱՏՈՒՄՆԵՐ Երկար սիրութեան մէջ, (էջ 184—187):

կողինը, եւ պիտի տեսնեմք, թէ զայն պիտի լեցրնեմք շնորհակցութեամբ, ազգապիղծներով, իզգացածներով, հրեշտային լիկներով, եւ ամեն տեսակ պապոսութիւններով ու շուայսութիւններով»։ Դարերու կեանքը ապացուցած և հաստատած է Սէն Պէրնարի պայծառ հետապնդութիւնը։ Ուրեմն, կուսակրօնութիւնը պահպանել կամ շարունակել պիտի նշանակէր քաջալերել շնութիւնն ու պոռնկութիւնը, պիտի նշանակէր կրօնապէս հովանաւորել անբարոյականները, պիտի նշանակէր ուրանալ ամուսնութեան սրբութիւնը, և զայն ստորագասել սեռային ապօրէն յարաբերութեան։ Ընդունինք, թէ բացարձակ անհնարութիւն մը կայ ամբողջ կեանքի մը տեսողութեան ընթացքին պայքարիլ մարմինի սեռային պէտքերուն հանդէպ։ Բնութեան օրէնքը անտեղիտալի է և անյաղթելի։ ան կ'իշխէ մեր վրայ, և եկեղեցիի արդելիչ հակաքնական կանոններ չկրնալով յաղթել բնութեան օրէնքին, կուսակրօններու օրինաւոր ամուսնութիւնը արգելելով, զանոնք բռնի մղած կ'ըլլանք դէպի մեղապարտ և ապօրէն յարաբերութիւններ։ Հետեւաբար պէտք է միանգամ ընդ միշտ ջնջել շնութեան համազօր կուսակրօնութիւնը, եթէ կ'ուզենք պահպանել և պարտադրել Աւետարանին բարոյականը, եթէ կ'ուզենք պահպանել ամուսնութեան սրբութիւնը և ընտանեկան պարկեշտութիւնը, եթէ, մէկ խօսքով, կ'ուզենք ունենալ իր պարտականութեան գիտակից, հաւաքական շահերու հանդէպ գոհողութիւններու յօժար, հաւասարակշիռ միտքով եկեղեցականներ։

* * *

Չեկուցումը մեզի կը հաղորդէ, թէ 1917ի համազուգումին մէջ երեւան եկած են երկու հոսանքներ կուսակրօնութեան հարցին հանդէպ։ Այդ հոսանքներէն

մին կուսակրօնութեան ջնջումին կողմնակից է, նկատելով զայն «անբնական երեւոյթ, եւ ուխտադրութիւնը անխուսափելի»։ Միւսը կուսակից է կուսակրօնութեան պահպանումին, պնդելով, թէ ուխտադրութիւնը չըկրնար իբր հիմք ծառայել անոր ջնջումին, սա պատճառարանութեամբ թէ սեռային անհաւատարմութիւններ և ամուսնական ուխտադրութեան անհաւատարմութիւններու շարքին մէջ։ Աւելորդ է ըսել, թէ վերջիններուն այս պատճառարանութիւնը չափազանց խախուտ է, որովհետեւ չունի ո՛չ օրինական, ո՛չ կրօնական և ո՛չ ալ բարոյական հիմք։ Մէկուն գործած ոճիրը չըկրնար իբր չքմեղանք կամ արդարացում ծառայել ուրիշի գործած ոճիրին, երբ կուսակրօնին ուխտադրութիւնը, անխուսափելի է, սեռային կազմախօսական տեսակէտով, հետեւաբար և բնական, մինչ ուրիշներունը դիպուածական է, և բացառիկ։ Միւս կողմէն պէտք է նկատի ունենալ, թէ երկու դասակարգերու մէջ գործուած ուխտադրութիւնները, իրենց հետեւանքներով, օրինական սարքեր կանոններու ենթակայ են։ Կուսակրօնին գործած շնութեան պատիժը կարգադրութիւնն է Շահապիլանի ժողովի կանոններու համաձայն (14), մինչ շնացող աշխարհականին պատիժն է (3)։ «Կշտամբանք օգտակար խօսքով, ծեծով, և տուգանքով»։ Եկեղեցականը օրինակելի տիպարը պէտք է ըլլայ ժողովուրդին։ Անոր անբարոյութիւնը համայնական գայթակղութիւն մը կը ծնցընէ։ Բաց աստի, եթէ աշխարհականներու շնութեան պարագան մէկ առ հազար է բաղդատամբ ժողովուրդի թիւին, կուսակրօններու պարագան 98 յ⁰ է, այսինքն թիւին գրեթէ ամբողջութիւնը։ Աշխարհականներու մէջ ամուսնական ուխտադրութիւնը բացառութիւն մըն է, մինչ կուսակրօններունը հասարակաց անդիր

օրէնք: Բայց դժբախտաբար 1917ի Համադումարը, հիմնուելով վերջիններուն անհիմն պատճառաբանութեան վրայ, որոշեր է պահել կուսակրօնութիւնը: Սակայն, քանի որ Զեկուցումը հրապարակ կուգար 1937 Օգոստոս 1ին, Վեհափառ Հայրապետի կոնդակին հետ, պէտք էր որ անոր հեղինակները մեզի հաղորդէին, թէ որոշման թուականէն քսան տարի վերջն ալ միեւնոյն համոզումը ունի՞ն թէ ոչ կուսակրօնութեան պահպանումի ջատագոյնները: Մեզի համար կարեւորը սա է, թէ նոյն իսկ կուսակրօնութեան պահպանումի ջատագոյնները, առանց բացառութեան, կ'ընդունին, թէ կուսակրօնին ուխտադրութիւնը անխուսափելի է: Զայս խոստովանելով հանդերձ կուսակրօնութիւնը պահպանել ուզել, կը նշանակէ պոռնկութիւնն ու սեռային անբարոյութիւնը նուիրականացընել կրօնքի ձեռքով:

Միևնոյն ժամանակ կը տեղեկանանք, թէ կուսակրօնութեան պահպանումի կուսակիցները կը ներկայացընեն երկու հակառակ կարծիքներ կամ սկզբունքներ, անոր պաշտօնի կիրարկութեան օրինական կերպին շուրջ:

Առաջինը կուսակրօնին համար կը պահանջէ կըրթական բարձր զարգացում, և առաջնորդ ընտրուելու պարագային, անոր բնակութիւնը վանքի մը մէջ, ուր պէտք է զբաղի, համաձայն իր հակումներուն և ընդունակութեան, գիտութեամբ և գեղարուեստով: — Այս մեթոտը, սակայն իր հետ կը բերէ կարգ մը անյաղթելի դժուարութիւններ: Այսօր մեր առաջնորդական թեմերու մէկ մեծ տոկոսը կը գտնուի ւրտասահման, ուր՞ ո'չ վանք գոյութիւն ունի, և ոչ ալ վանք հիմնուելու պէտք ու հնարաւորութիւն կայ: Եւ ինչի՞ պիտի ծառայէին այդ ստեղծուելիք վանքերը, քանի որ վանքերն ալ անառակութեան որջեր զարձած են:

Անոնք կը պատասխանեն «որպէսզի անոնց շրջապատին մէջ կուսակրօն կախկոպոսը պարապի, իր հակումներուն եւ ընդունակութեան (չատ առաձգական են այս բառերը) համաձայն, ԳԻՏՈՒԹԵԱՄԲ և ԳԵՂԱՐՈՒԹԵԱՄԲ»: — Մեր ազգը պէտք չունի բնաւ գիտութեամբ և գեղարուեստով պարագող կուսակրօն առաջնորդներու: Առանց կուսակրօնութեան ուխտին ալ մենք կրնանք ունենալ մեր գիտուններն ու գեղարուեստագէտները: Մեր առաջնորդները գիտութեան և գեղարուեստի մարդն ըլլալէ առաջ ու աւելի, պէտք է ըլլան մարդը Աւետարանին, մարդը որ իր մէջ մարմնացընէ Հայութեան և Հայ եկեղեցիին նուիրման ոգին, հովուել գիտնալու անաչառ և արդար խղճմտանքը, մէկ խօսքով Ազգին ու եկեղեցիին մարդը: Եկեղեցիին պաշտօնը գիտութիւն և գեղարուեստ քարոզել չէ, այլ կրօնք և բարոյական, իրենց արդիացած ձեւին մէջ:

Մենք կ'ուզենք ունենալ գիտակից ու պարտաճանաչ եկեղեցականութիւն մը, որ իր մէջ մարմնացընէ կրօնքին ներշնչած նուիրումի սէրը, Հայ Ազգային եկեղեցիի կազմութենէն բղխած ժողովրդապետական ոգին, որ ինքնամոտաց անձնուիրութեամբ նոյնանայ ժողովուրդին հետ, իւրացընէ անոր ցաւերը, ներշնչուի անոր տառապանքէն, որ իր կուրծքին վրայ զգայ ժողովուրդին սրտի զարկերը, և ըստ այնմ կատարէ իր պաշտօնը: Կը չեշտենք հայ եկեղեցականութեան ժողովրդապետական ոգիի պէտքը, որովհետեւ ուսահայ եկեղեցականութիւնը, կազմուած պոլոժեմիայի ազնուապետական դրութեան կաղապարով, հակասութիւն մը կազմած է միշտ բաղդատմամբ թուրքահայ եկեղեցանանութեան սահամանազրական-ժողովրդարական կոչումին (*): Առաջինը ժողովուրդին հետ իբր սեր

(*) Այս մասին դիտողութիւն մը բրած եմ ես 1913ի «Ամերիկահայ Տարեցոյց»ին մէջ, (էջ 75):

վարուած է, մինչ երկրորդը իրր ծառայ: Մենք կ'ուզենք եկեղեցականութիւն մը, որ գիտնայ ծառայել ժողովուրդին, քան տիրել:

Երկրորդը աւելի բանաւոր կը թուի ըլլալ իր առաջարկներուն մէջ: Ան կ'ուզէ, որ կուսակրօնը, համաձայն վաղնջուց կանոններու, վանք քաշուի և իրաւունք չունենայ ո'ւէէ առաջնորդական կամ հասարակական պաշտօնի, կատարէ միայն ձեռնադրութիւններ, և գիտողի կամ ղեկավարողի հանգամանքով հսկէ եկեղեցիի հոգեւոր մատակարարութեան, խորհուրդներու գաղափարներ թելադրէ քահանաներուն, ո'չ թէ իշխողի այլ բարեկամի և օժանդակի հանգամանքով:

Ըստ իս կուսակրօնութեան պահպանումին ջատագով երկու հոսանքներէ և ո'չ մին տրամաբանական կը թուի ըլլալ, երբ կը պնդէ, թէ «կուսակրօն հոգեւորականութիւնը անհրաժեշտ է եկեղեցւոյ գոյութեան պահպանումին համար»: Չենք գիտեր, թէ անոնք ո'րպիսի տուեալներու և վաստերու վրայ հիմնած են իրենց այս համոզումը: Մենք պէտք է որոշապէս ըսենք, թէ ինչ որ անբնական է, ինչ որ հակաբնական, գայթակղեցուցիչ և անբարոյական է, չկրնար եկեղեցիի գոյութեան պահպանութեան օժանդակել: Կուսակրօնութիւնը չկրնար բացառութիւն մը կազմել այս օրէնքի շրջանակին մէջ: Անիկա իբր հակաբնական կազմութիւն, քայքայիչ ոյժ մը միայն կրնայ ըլլալ: Եւ եկեղեցի մը, որ իր բարոյական գոյութեան պահպանութիւնը կը յանձնէ բնականէն ուխտագրութեան նախասահմանուած կուսակրօններու, ատով իսկ ինքզինքը գատապարտած կ'ըլլայ քայքայումի: Միթէ մեր եկեղեցիի երէցներուն և կրօնաւորներուն, — ամէնքն ամուսնացած — առաջին սերունդները նուա՞ղ գիտակցութեամբ, նուա՞ղ կորովով և անձնուրացութեամբ պաշտպանեցին եկեղեցիի գոյութիւնը հալա-

ժանքներու մէջ, և անուղղղայ իշխաններու հանդէպ: Միթէ նուա՞ղ սպահով է Անգլիքան եկեղեցիի գոյութիւնը, ամուսնացեալ եկեղեցականութեան մը ձեռքին մէջ: Միթէ նուա՞ղ պահպանուած են բողոքական յարանուանական եկեղեցիներ, ամուսնացեալ քարոզիչներու ձեռքին մէջ: Մեր եկեղեցիի և եկեղեցական կազմակերպութեան տեսականութիւնը կախումն ունի, նախ ամուսնացեալ եկեղեցականութեան մտաւոր մակարդակի բարձրացումէն, և անոր գործունէութեան ասպարէզին ընդլայնումէն, երկրորդ կարգապահութեան ոգիէն: Եկեղեցին զուրկ է հեղինակութենէ. և հեղինակութեան կորուստը մենք կը պարտինք կուսակրօնութեան սպրած անկանոն կեանքին, և անոր ցուցադրած անձնական օրինակին: Ի՞նչ հեղինակութիւն կրնաք սպասել հիւանդ մարմինէ մը: Պէտք է կենդանացընել բունը, ճիւղերն հիւթաւորելու համար: Անձնական օրինակը ամենէն պերճախօս քարոզի է հեղինակութիւն և կարգապահութեան ոգի ստեղծելու համար: Եւ ցարդ կուսակրօնութեան ցուցադրած անձնական օրինակը գայթակղական եղաւ և քայքայիչ: Ուստի անոնք, ոչ կ'ուզին եկեղեցիի գոյութեան պահպանութեան հիմ ծառայեցընել կուսակրօն հոգեւորականութիւնը, եկեղեցիի բարոյական գոյութեան փճացումին միայն աշխատած կ'ըլլան:

Կուսակրօնութեան դրութեան ջնջումին համոզուած պաշտպան մը ըլլալով հանդերձ, սկզբունքի տեսակէտով վեարակար չեմ գտներ հասկացողութիւն (compromis) մը կուսակրօնութեան պահպանութեան համակիրներուն հետ, կանխաւ վստահ ըլլալով, թէ ոչ կամ կանուխ անոնք ալ պիտի յանգին իմ համոզումներուս: Ուստի ես ալ իրենց հետ պիտի ըսեմ պահ-

մը. պահպանենք կուսակրօնութիւնը հետեւեալ պայմաններով.

1. — Կուսակրօններու ձեռնադրութեան ատեն կատարելիք ուխտը պէտք է ըլլայ ժամանակաւոր ուխտ, որ պիտի տեսէ այնչափ ատեն, որչափ ատեն անոնք կրնան դիմանալ ժուժկալութեան և ողջախօսութեան: Այն վայրկեանէն, երբ մարմնական բնական ցանկութիւնը կը խօսի իրենց մէջ, և ժուժկալութեան կեանքը կը դառնայ անտանելի, պէտք է անոնք ազատ ըլլան իրենց կուսակրօնի ուխտէն, և ամուսնանան, և իբրև ամուսնացեալ քահանայ պաշտօնավարեն և կեղեցիին մէջ: Կուսակրօնութեան այսպիսի ուխտ մը արդէն ընդունուած էր սարկաւազներու համար, Անկիւրիոյ ժողովին (313—315) կողմէ (կան. 10րդ):

2. — Ուխտի տեսողութեան ընթացքին կուսակրօններ պէտք է ապրին վանքերու մէջ, մաքուր և քրիստոնէավայել կեանքով և պարապին ինքնազարգացման, կրօնական, բարոյական, կրթական, իմաստասիրական, և եթէ կ'ուզէք գիտական և գեղարուեստական ուսումնասիրութիւններով:

3. — Կուսակրօններու արգելել կեղեցական-աշխարհական ամէն տեսակ պաշտօնավարութիւն (առաջնորդական, պատրիարքական, կաթողիկոսական) թողլով որ այդ պաշտօններուն կոչուին մի միայն ամուսնացեալ կեղեցականներէ արժանաւորագոյնները:

Կրնանք այս որոշման յանգիլ անմիջապէս, եթէ իրապէս կեղեցիի բարեկարգութիւնը իրական նպատակն է եղած մեր մէջ, ոչ ովհետև կուսակրօնութիւնը, վերջամուտ սովորութիւն, գաւանդական հարց մը է, այլ բարեպաշտական և կարգապահական, իր էութեանը մէջ: Եկեղեցին չկրնար տարբեր գիրք, տարբեր կեցուածք որդեգրել ամուսնացեալ կեղեցականութեան հանդէպ, քանի որ ամուսնութեան սրբու-

թիւնն ու աստուածազիր հանգամանքը ընդունուած է, զայն քրիստոնէական խորհուրդներու կարգը դասելով: Կաթողիկ կեղեցիին մէջ կուսակրօնութիւնը, կարգապահական տեսակէտով պէտք մը դարձաւ, մանաւանդ այն օրէն, երբ Պապերը քաղաքական ինքնակալութեան կամ վեհապետութեան ձգտումներ ունեցան: Առանց ստոր թերևս անոնք կուսակրօնութիւնը պարտաւորիչ ընելու պէտք իսկ պիտի չը զգային: Մեր Կաթողիկոսները իրենց գիրքին բերմամբ, չվարակուեցան քաղաքական այդ հիւանդութենէն, և ստով իսկ պէտք չունեցան բնաւ կուսակրօններու անձնուէր և կարգապահ բանակին:

Այսպիսի պայմաններով ընդունուած համախոսութիւն մը վերջնապէս պիտի լուծէ կուսակրօնութեան լինելու կամ չը լինելու հարցը: Վստահ ըլլանք, թէ երէկի և այսօրուան կուսակրօններէ շատեր այդ ասպարէզը մտած են. ո՛չ թէ կրօնական կոչումով (vocation), այլ մտած են վախճալով ընտանեկան պատասխանատուութիւններէ, մտած են շահու և փառասիրութեան գահացումի համար: Փակեցէք կուսակրօններու առջև շահու ասպարէզը, խորտակեցէք իրենց փառասիրութեան վերելքին սանդուխը, առէք անոնց ձեռքէն իրենց վայելած այսօրուան առանձնաշնորհումները, և պիտի տեսնէք, թէ կուսակրօնութիւնը, իր հմայքէն մերկացած, հետևող պիտի չունենայ այլ եւս:

Արդէն ամուսնացեալ կեղեցականութեան եպիսկոպոսական աստիճանի բարձրացումը ո՛չ հակաքրիստոնէական է և ոչ հակառաքելական: Նոր կտակարանի թուղթերուն մէջ կը կարգանք, թէ կոյսկոպոսը Եպիսկոպոս է մեկ կնոջ երկր ելած ըլլայ (*): Անցողաբար ըսենք,

(*) Առաքելական այս պատուերին գործադրութիւնը ակնհայտաւ է յսնախ, նոյն իսկ երխսնեուրեան առա-

Թէ ստաքելական այս յանձնարարութիւնը հետեւողութիւն մըն է եգիպտական հին սովորութեան, ըստ որում, ինչպէս կը դրէ Դիոտոր Սիկիլիացի, «եգիպտացիներու մօտ քահանաները մէկ կնոջ հետ միայն կ'ամուսնանային», մինչ եգիպտացի ուրիշ քաղաքացիներ կրնային ունենալ այնչափ կին, որչափ ուզէին: Քահանային դէպի եպիսկոպոսացում բարձրացումը հակահայկական ալ չէ, քանի որ առաջին դարերու բոլոր հայ եպիսկոպոսները ամուսնացած էին:

ջին դարերուն: Եւ գտնուած են բազմակիս եկեղեցականներ, ու նոյն իսկ եպիսկոպոսներ: Նրկիոյ ժողովին մեջ այս պարագային ակնաբերով եր, որ Պաֆնոս եպիսկոպոս կ'ըսէր. «...պէս է բաւականանալ, որ քահանաները այլ եւս չամուսնանան համաձայն հին օրէնքին, որ կ'արտօնէ բազմաբիւ կիներ»: Մինչեւ Ե. դար, սակաւին կան երկկիս եպիսկոպոսներ, ինչպէս ցոյց կուտայ Լեւոն Մեծն Պապի (440—461) մեկ կոնդակը:

է.

ԿՐՕՆԱԿԱՆՆԵՐՈՒ ԴԱՍՏԻԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆԸ

Կուսակրօնութեան հարցին հետ պէտք է ուսումնասիրել նաեւ հայ եկեղեցականութեան մտաւոր մշակոյթի և բարոյական դաստիարակութեան, կամ «Հայ եկեղեցականութեան ցենզի խնդիրը»: Բարեկարգութեան ճամբուն վրայ հրամայական պէտք մըն է մշակուած, զարգացած, իր կոշումին ու պաշտօնին իրապէս արժանի ու գիտակից եկեղեցականութեան մը գոյութիւնը: Պաշտօնին հմայքն ու արգիւնաւորումը կախումն ունի պաշտօնէին արժանիքէն: Եւ մենք չառ հեռի ենք այդ հոգեւոր պաշտօնեան ունենալէ: Եկեղեցի մը, թէ իսկ ըլլայ բարեկարգեալ, առանց արժանաւոր պաշտօնէի, անխօս արձան մըն է, որ կրնայ արուեստին մասնագէտները հրապուրել, բայց ո՛չ ամբողջ ժողովուրդ մը: Եւ որովհետեւ ժողովուրդի մեծ զանգուածն է, որ կենդանի եկեղեցին կը կազմէ, պէտք է անոր մէջ արթնցընել իր հաւատին գիտակցութիւնը, իր եկեղեցիին սէրը, և անոր նուիրելու խանդն ու շունչը:

Սոսերով մասնաւորապէս թուրքահայ եկեղեցականութեան մասին, պէտք է ըսել, թէ եթէ Արմաշի Դպրեվանքը (1889—1915) գոյութիւն ունեցած չըլլար, եկեղեցականութիւնը, մանաւանդ կուսակրօն եկեղեցականութիւնը, հասած պիտի ըլլար մտաւոր և բարոյական անակութեան մը վերջին աստիճաններուն:

Աչքքեան Պատրիարք հեռատեսորէն լաւ գուշակած էր այս պարագան, երբ Դպրեվանքի բացման ծրագիրը մշակեց: Դպրեվանքն էր, որ իր կարճ տեւողութեամբն իսկ նոր կենսունակութիւն, նոր ոգի, նոր ներշնչում, և նոր ըմբռնումներ պատուաստեց ծիսապաշտ կրօնաւորութեան գոսացած արմատին վրայ, և տակաւին այսօր իսկ անոր շունչն է, որ կ'ոգեւորէ կուսակրօնութիւն և հայ եկեղեցականութիւն կոչուած կմախքը: Եւ այդ բարերար փոփոխութեան ծնուցիչներն եղան Օրմանեանի մը աշխատութեան տոկուն և յարատեւ ոգին, և Դուրեանի մը լուրջ խառնուածքը պահպանողականութեան մէջ իր ազատ ոգին, անոր սկեպտիկ ժպիտը, և մաքուր նկարագիրը, անոր իմաստասիրական քննադատութեան առողջ սկզբունքը:

Եթէ մեր Հայ Ազգ. եկեղեցին պիտի նկատենք, իր կրօնական դաւանանքէն անկախաբար, մէկը ազգային-ընկերական կարեւոր ազդակներէն, չըսելու համար զխաւորը, եթէ զայն պիտի նկատենք կորիզը մեր ընտանեկան կեանքին ու գործունէութեան, ընդունինք, թէ կրօնական առաւել կամ նուազ կասկածելի հմտութիւն մը, թեթեւ կանխապատրաստութիւն մը բաւական չէ ո՛րեւէ եկեղեցականի համար կարեւոր արժանապէս կատարելու իր հովուական պաշտօնը: Կար ժամանակ մը, երբ Ս. Գիրքն ու եկեղեցիի ազդեցութիւնը վոյստով անտեսելութիւնը բաւական էր արժէք մը տալու եկեղեցականին: Ժողովրդական հոգեբանութեան կրած լուրջ չըմախքութիւնն ու գիտական, ընկերական, իմաստասիրական քննադատութեան ստեղծած նոր մթնոլորտը այլ ևս պարտաւորիչ դարձուցած են բազմազան և մեթոտիկ հըմտութեան մը պէտքը եկեղեցականին համար: Երբ ժողովրդական անհատներ իրենց զարգացումի զանազանութեամբ, և իրենց հմտութեան խորքով աւելի

բարձր աստիճանի մը վրայ կը գտնուին, քան զիրենք առաջնորդելու կոչուած եկեղեցականը, այս վերջինը այլ ևս մեռած պէտք է նկատել նոյն այդ ժողովուրդին համար: Անիկա կրնայ ի պրոֆեսիոնէ (professionnel), ծիսակատար մը ըլլալ, բայց ո՛չ խրատու, տիպար հովիւ մը: Մեր այսօրուան քահանաներու և վարդապետներու սուտար մեծամասնութիւնը ծիսակատարներու այս դասակարգին կը պատկանի: Տգիտափառ և պորտաբոյժ եկեղեցականներու այս կազմով կարելի չէ՛ կենդանացընել եկեղեցին, հետեւաբար և ժողովուրդը: Ինչպէս կ'ըսէ Ջեկուցումը, անհրաժեշտ է, որ Հայ Ազգ. բարեկարգեալ եկեղեցիի նոր եկեղեցականութիւնը զինուած ըլլայ «նորագոյն գ'առութեամբ, ունենայ փրկիստիայական և քրիստոնէական լայն աշխարհահայացք: Նա հիմնականօրէն ծանօթ պիտի լինի ներկայ բնական գիտութիւնների, իմաստասիրական և սոցիալական գիտութիւնների եզրակացութիւններին, ուսումնասիրած լինի քրիստոնէական կրօնի հիմնական սկզբունքները, և այն իր կեանքի առաջնորդ և ղեկավար ճանաչէ: Նոր հոգեւորականութիւնը կարողութիւն պիտի ունենայ ըմբռնելու իր ժամանակաշրջանի ոգին և ուղղութիւնը պիտի հասկնայ, թէ ո՞ւր է գնում ընդհանուր շարժում մը, և իրեն յանձնուած նաւի ղեկը այնպէս ուղղէ, որ նաւը խաղալիք չը դառնայ ժամանակի տարբեր հոսանքներին, Եւ անա այս նպատակին ծառայելու համար նոր հոգեւորականը պիտի ունենայ բարձրագոյն կրթութիւն՝ ընդհանուր և մասնագիտական բնոյթ կրող»:

Բնականաբար կրօնականներու յատուկ կրթական այս ծրագիրը կարելի պիտի ըլլայ գործադրել աստիճանական յառաջացումով: Պէտք է ամենէն առաջ բանալ և կազմակերպել այդ կրթութեան յատուկ վար-

ժարանները էջմիածնի, Երուսաղէմի և Անթիլիասի մէջ, ուր, իբր վանքեր, կը գտնուին անոնց նախանիւթերը, մանագիտական բարձրագոյն կրթութիւնը թողլով համաշխարհային համալսարաններու: Վստահ ըլլանք, թէ կուսակրօնութեան ջնջումը, և աշխարհիկ եկեղեցականութեան առջեւ, դէպի վարչական-նուիրապետական ասպարէզները ամենող ճամբուն վրայ քաշուած պատուարներուն վերացումը, պիտի դիւրացընեն այս կրթական ծրագրին գործադրութիւնը: Առանց ասոր հողմաղացներու դէմ պայքար մը պիտի ըլլայ մեր մղածը, ապարչիւն և անօգուտ: Մինչեւ դպրոցներու հիմնարկութեան և կրօնակրթական ծրագրին գործադրութեան ձեռնարկը, մենք կրնանք օգտագործել զանազան գաղութներու մէջ ապրող, մասամբ եկեղեցական կոչումին պատրաստուած, մտաւոր զարգացումի տէր երիտասարդները, որոնք ցարդ հեռի մնացած են հայ եկեղեցականութենէ, խրաչելով կուսակրօնութեան դրութենէն, և խորշելով քահանայական ասպարէզի սահմանափակութենէն: Այս պարագային, սակայն, պէտք է ծայրայեղ ուշադրութիւն ընել ընտրութեան գործին մէջ, նկատի ունենալով անոնց նկարագիրը, ուսումնասիրելով եկեղեցականութեան յօժարութեան անոնց շարժառիթները, կամքի ու յարատեւութեան աստիճանաչափը, որպէսզի նոր յուսախաբութիւններ չուենանք, և որպիսզի նոր «խաչագողներ» մուտ չը գտնեն հայ եկեղեցիի փարախին մէջ:

Եկեղեցականութեան կրթական մակարդակին բարձրացումին և անոր անկախ և անաչառ գործունէութեան հետ կապ ունի նաեւ անոր ապրուստի միջոցներուն նկատառութիւնը: Մօտ քառասուն տարիներ առաջ իմ յօդուածներովս շեշտեցի քահանայական ամաթոչակի ստիպողականութիւնը: Այն ատեն ինծի ընդդիմադիր ունեցայ միայն Մելքիսեդեկ եպս. Մու-

բատեանը, և «Ռոճիկ Թէ ՆՈՒԷՐ» վերնագիրը կրող վիճարանական յօդուածներով պատասխանեցինք իրարու, երկու հակառակ քեզեր պաշտպանելով:

Համոզումս նոյնը կը մնայ այսօր ալ: Եւ չեմ կարծեր, թէ այսօր պիտի գտնուի հայ մը, ըլլայ եկեղեցական թէ աշխարհական դասէն, որ ուզէ հակառակիլ քահանաներու յատկացուելիք ամաթոչակի սկզբունքին: Արդէն այդ սկզբունքը գործադրութեան դրուած է գաղութներու մէջ, ուր քահանաները կը պաշտօնավարեն որոշ ամսականով: Եւ եթէ ընդունդուի ամուսնացեալ եկեղեցականութեան գիրքի և աստիճանի բարձրացումը, և ընդլայնումը իր գործունէութեան ասպարէզին, ամաթոչակի այս հարցն ալ ինքնին մըտած կ'ըլլայ բանաւոր լուծման մը ճամբուն մէջ:

ԱՄՈՒՆՈՒԹԻՒՆ ԻՆՏԻՄԱԿԱՆ ԶԱՐԳՅԵՐ

Ամուսնութիւնը ընկերական կարգադրութիւն մըն է աւելի քան կրօնական խորհուրդ (sacrement) մը: Ամուսնութեան բուն նպատակն է մարդուն կատարելագործումը. «ապեկ չե որ մարդը միևնակ ըլլայ», և կին մը տրուեցաւ անոր: Սերնդագործութիւնը այդ կատարելագործումի անմիջական արդիւնքն է: Այս ըմբռնումով էր, որ Փասկալ ըսաւ. «Մարդկային ամէն սրտի մէջ կնոջ համար սպասումի տեղ մը կայ», և Ֆիխթէ ըսաւ. «Չամուսնացած անհատ մը մարդու մը կէսն է»:

Ամուսնութիւնը, թէպէտ զանազան հին ազգերու մէջ կրօնական-արարողական ձեւականութիւններու ենթարկուած էր, բայց այդ պարագան չկրնար իբր հիմք ծառայել ամուսնութիւնը դասելու խորհուրդներու կարգին: Առաքելական շրջանի նախնական եկեղեցին խորհուրդ (mystère—sacrement) բառը երբեք չը գործածեց իր այսօրուան նշանակութեամբ: Եկեղեցոյ հայրերէն Օգոստինոս եղաւ առաջին մարդը, որ այսօրուան նշանակութիւնը առ առ անոր, գրելով. *Խորհուրդը ուրիշ բան չէ, եթէ ոչ «սեսանելի նշան, անսեսանելի ընդհանրութիւն»:* Այս պատրիկը (354—437) հմուտ միտք, և ծանօթ հեթանոս կրօններու խորհուրդներուն և փիլիսոփայութեան, իր հասուն տարիքին քրիստոնէութիւնը ընդունելով, խորհուրդներու մարդին մէջ, Քրիստոնէութեան պատուաստեց հեթանոս միտքն ու հասկացողութիւնը: Տերտուլիանոսի համար

նախնական եկեղեցիին մէջ երկու խորհուրդներ միայն գոյութիւն ունէին, մկրտութիւն և հաղորդութիւն: Դարերու ընթացքին անոնց թիւը հեազհեաէ բարձրացաւ եօթնի, որոնցմէ մին է ամուսնութիւնը:

Հին առեւտրային ամուսնութիւններ կնքուած են երեք տարբեր տեսակներով. 1.— Իբր բնական դաշինք, այր ու կնոջ միջեւ, տեւական կամ ժամանակաւոր հանգամանքով: 2.— Իբր քաղաքական-քրիստոնէական դաշինք, որուն վաւերացումը կուտար քաղաքային ս'ուէ պաշտօնատուն, և ծանօթ էր քաղաքային ամուսնութիւն ա' ունով: 3.— Իբր կրօնական դաշինք, երբ ամուսնութիւնը կը կատարուէր կրօնական ծէսով, մեհանի կամ եկեղեցիի շրջանակին մէջ, իրաւասու պաշտօնեայի ձեռքով: Հեթանոսութեան անծանօթ չէր կրօնական ամուսնութեան տեսակը, և այս սովորութեան հետեւանքով էր, որ մեր ամուսնութիւն (marriage) բառին համազօր, յոյները գործածեցին *թե'լոս բառը*, «սրբազան արարութիւն» նշանակութեամբ:

Հոովմայեցիներու մէջ ալ երեք տեսակ ամուսնութիւններ կային միեւնոյն ժամանակ. 1.— Քաղաքային եւ կրօնական ամուսնութիւն, միասին (consarration), որ յատուկ էր պատրիկներու. 2.— Քաղաքային դաշնադրութեամբ ամուսնութիւն (*) (coemption), որ յատուկ էր հասարակ ժողովուրդին. 3.— Սովորու-

(*) Հեթանոս Հռոմը կրօնական ամուսնութիւնը կը գլանար հասարակ ժողովուրդին եւ սրուկներուն: Բիւզանդիոնի քրիստոնէայ կայսրներ, աւանդապահ հռովմեական հին հեթանոսական սովորութիւններու, մինչեւ Թ. դար արգիլեցին սրուկներու կրօնական ամուսնութիւնը. անոնք քաղաքային պատկով միայն կ'ամուսնանային: 1095 բուականին Ալեքսիս Կոմենենոս կայսր վերցուց այդ արգիլքը:

քեամբ (usage) ամուսնութիւն, որ տեղի կ'ունենար առանց ունէ պաշտօնական արարողութեան, վկաներու առջեւ, ամուսնացողներու յայտարարութեամբ:

Ամուսնութեան բնական և ընկերական դաշինքը զանազան զիմայեղումներ կրեց դարերու ընթացքին և տարբեր ժողովուրդներու մօտ: Բազմակնութենէ զէպի բազմայրութիւն, հայրապետութենէ մայրապետութիւն, և յաճախ ալ ընտանեկան յարկերու սակ և օրինաւոր կիներու կողքին հարձերու գործածութիւն: Ամուսնական կեանքի մէջ, մանաւանդ քաղաքակիրթ ժողովուրդներու համար, այսօրուան ընդունուած գրութիւնը քրիստոնէական միակնութիւնն է, որուն հետզհետէ յարիւ սկսած են մահմէտականներէ շատեր: Այսօրուան կ'ըսենք, որովհետեւ երկար տարիներ քրիստոնէութեան մէջ ալ բազմակնութեան գրութիւնը գոյութիւն ունեցաւ, մերթ ընդ մերթ, և տարբեր տեղեր, անշուշտ առանց կրօնական իշխանութեան հասնութեան և վաւերացումին: Մեծն կարողոս բազմակին էր, ինչպէս նաեւ ուրիշներ: Դեռ ԺԼ. դարուն, Սամսայի Մելիքներէ ոմանք բազմակին էին: Իմ Ատանայի առաջնորդութեանս ընթացքին Ամանոսի գիւղերուն մէջ հանգիպեցայ Մարաշիներու, որոնք երկկին էին: Ամերիկայի Իւթաս նահանգի Մորմոնները բազմակին էին, մինչև Միացեալ Նահանգներու միանալնին:

Անցողաբար ըսենք, թէ Հայ ժողովուրդին մէջ ալ գոյութիւն ունեցած է տեսակ մը քաղաքային ամուսնութիւն: Կար ժամանակ մը, երբ մեր մէջ ալ երկրորդ ամուսնութիւնը ներքի չէր, և անոնք, որ իրենց կիներուն մահէն վերջ հարկադրուած էին ամուսնանալու, պարտաւորուած էին տեսակ մը քաղաքային ամուսնութիւն կատարել, քանի որ կրօնական պսակը կը զլացուէր իրենց, և քահանա-

ներուն արգիլուած էր այգպիսի պսակներուն ներկայ գանուիլ:

Ամուսնական կեանքի հետ սերտ առնչութիւն ունին երկու հարցեր. Հաս կամ Պոս և Ամուսնալուծում:

Հասի խնդիրը եկեղեցին ուզած է լուծել ճիւղահամարի գրութեամբ, ազգականութիւնը բաժնելով մարմինի արենակցութեան, և խնամիութեան, կնքահայրութեան և կաթնեղբայրութեան նման բարոյական ազգականութիւններու: Ճիւղահամարի հաշուական գրութիւնը փոփոխութիւններու ենթարկուած է դարերու ընթացքին, պէտքերու համաձայն: Ընդունինք, թէ բազմամամբ ամուսնութեան սովորութեան ծագան, հասի խնդիրը նոր կրնայ նկատուիլ: Մարդիկ երկար հասի խնդիրը նոր կրնայ նկատուիլ: Մարդիկ երկար ամուսնացած են իրենց ամենամօտ ազգականներուն, նոյն իսկ իրենց քոյրերուն հետ: Այս էր սովորութիւնը Եգիպտոսի մէջ, Պաղոմեանց շրջանին, և Կլէոփատրա իր եղբօր հետ ամուսնացած էր:

Որոշ ցոյց տալու համար ժամանակի ընթացքին ճիւղահամարի մէջ կատարած փոփոխութիւնները համառօտ և պատմական կարգով յառաջ կը բերենք ազգային կամ ազգայնացուած հին կանոններուն տրամադրութիւնները:

1. — Ա. Առաքելոց կանոններէն 33րդը կ'արգիլէ ամուսնանալ քրոջ, աղջկայ, հօրաքրոջ, մօրաքրոջ, հօր կնոջ (խորթ մայր), որդիի քրոջ (խորթ աղջիկ) հետ:

2. — Բարսեղի կանոնը (23) կարգիլէ մէկը ամուսնանալ երկու քոյրերու հետ, կամ հակադարձաբար, երկու եղբայրներու հետ:

3. — Աշտիշատի ժողովը (363) իր առաջին կանոնով կարգիլէ նախարարներուն ամուսնութիւնը մօտաւոր ազգականներու հետ, առանց ըսելու թէ որոնք են այդ մօտաւոր ազգականները:

4. — Շահապիվանի ժողովը կ'արգիլէ ամուսնա-
նալ քեռորդի, եղբորորդի, հօրաքրոջ, մինչև չոր-
րորդ սասիճանի ազգականի հետ (13):

5. — Պարտաւի ժողովը (771) հինգերորդ աստի-
ճանի ամուսնութիւնը կ'արտօնէ, «ցչորրորդ զարմ»
ամուսնութիւնը արգիլելով (16):

6. — Սիսի ժողովը (1243—1246) եօթներորդ աս-
մուսնութիւնը օրինաւոր կը նկատէ, «վեց ծննդովք
հեռացեալ յազգականութենէ» (7):

7. — Շնորհալի իններորդ աստիճանէն սկսեալ օ-
րինաւոր կը նկատէ պսակը, երկու կողմէն չորսական
հաշուելով:

Սիսի ժողովին ճիւղահամարի որոշումը իր ոյժը
պահեց մեր մէջ, իբրև «եօթը պորտի» զրութիւն, և
վերջին դարեր շարունակեցին անոր դործադրութիւնը
դրեթէ նոյնութեամբ:

Այս փոփոխութիւններուն մէջ նկատելի կէտ մը
կայ, որուն պէտք է անդրադառնանք: Թէպէտ Շահա-
պիվանի ժողովը երրորդ ճիւղի ամուսնութիւնը օրի-
նաւոր հուշակեց, բայց նկատելով, թէ նահապետական
կենցաղով ապրող բազմանդամ ընտանիքներու մէջ
համեմատաբար մօտաւոր ամուսնութիւնները կրնային
դայթակղական հետեւութիւններ ստեղծել, Պարտաւի
ժողովը, ինչպէս տեսանք, չորրորդ ճիւղի բարձրա-
ցուց ամուսնութեան կարելիութիւնն ու օրինաւորու-
թիւնը: Սակայն, երբ քաղքենի կեանքը նահապետա-
կան տուներու բազմանդամ բնակցութիւնը խորտա-
կեց, և անգամներու բաժանումով (որդիներ՝ հօրմէ,
եղբայր եղբօրմէ) հիմնուեցան անհասական տուներ,
կը սպասուէր որ եկեղեցին վերագրանար Շահապի-
վանի ժողովի որոշումին: Հակառակը պատահեցաւ,
սակայն: Հեազհետէ աւելի խնացան արգելքները,
մինչև որ ժողովրդական արտունջները հարկադրեցին

կաթողիկոսը, որ իր 11 նոյ. 1922, և համար 645
Հայրապետական կոնգակով նոր փոփոխութեան են-
թարկէ ճիւղահամարի զրութիւնը, և հիմը դնէ արեւ-
նակցական Ծրք, և խնամիական չորրորդ ճիւղերու աս-
մուսնութեան օրինաւորութեան:

Ըստ իս ամուսնութեան մէջ հասի խնդիրին վրայ
պէտք է նայիլ աւելի առողջապահական հանգաման-
քով, ինչպէս Գէորդ Գ. կաթողիկոսի պատի կանոն-
ներուն, (հրատարակուած 1875ին) 23րդը կը գրէ, թէ
արեւակիցներու և մերձաւորներու ամուսնութիւնը
արգիլած է եկեղեցին, «քանզի և ըստ ֆիզիքական
պայմանաց, առողջութեան ի վնաս յոյժ համարի որդ-
ւոց և սերնդաց նոցա»: Սա ստոյգ է, թէ հեռաւոր
խաչատումներով կատարուած ամուսնութիւնները շատ
աւելի առողջ սերունդ արտադրած են: Ամէն պարա-
գայի մէջ, սակայն, պէտք է Շահապիվանի ժողովէն
ընդունուած երրորդ ճիւղի ամուսնութեան զրութիւնը
կիրարկել այսօր ալ:

Ամուսնութեան գաշինքին մէջ նկատողութեան
առնուելիք պարագաներէն ամենէն կարեւորը ամուս-
նանալ ուզող զոյգերուն ֆիզիքական, մտաւոր և բա-
րոյական առողջութեան անհրաժեշտութիւնն է: Մարդ-
կութիւնը ֆիզիքական և բարոյական անկումի շրջան
մը սկսած է բոլորել շնորհիւ այն սերունդին, որ ծնած
է տարափոխիկ հիւանդութիւններէ վարակուած զոյ-
գերու ամուսնութենէն: Ընկերական ոճիր մը պիտի
ըլլար, արտօնել ամուսնութիւնը ախտաւոր անհաս-
ններու, որոնք հիւժախտաւոր, ֆրանկախտաւոր, ոճ-
րագործ, լուսնոտ և ապուշ զուակներ պիտի տան ցե-
ղին ու մարդկութեան:

Եթէ չեմ սխալիր, մեր ազգային կեանքի շրջա-
նակին մէջ առաջին անգամ ևս կղայ, որ պարտաւորիչ
ըրի բժշկական վկայական մը, ամուսնական վկայական

տալէ առաջ (*): Առաջին օրերուն մեծ եղաւ ընդդիմութիւնն ու գայթակղութիւնը այս նորութեան հանդէպ, որ իմ ըմբռնումով անհրաժեշտութիւն մըն էր ցեղին և սերունդին մաքրութիւնը ապահովելու համար. և սակայն ժողովուրդը սահպուեցաւ տեղի տալ մեր անխախտ համոզումներուն առջև: Անհրաժեշտ է պահպանել այս սկզբունքին ուժգնութիւնը, կարենալ ապահովելու համար սերունդներու առողջութիւնը:

Անցողաբար ըսենք թէ այս խնդրոյն արմատական լուծումին սկսաւ ձեռնարկել Հիթլէր Գերմանիոյ մէջ, պաշտօնապէս ամուսնական ենթարկելով բոլոր այն անհատները, որոնք իրենց մարմինին խորը ամբարած են մտաւոր, բարոյական և ֆիզիքական հիւանդութիւններու տարափոխիկ սերմերը:

Ամուսնական կեանքի մէջ ստեղծուած ամենամեծ կնճռատութիւնը ամուսնալուծումի (divorce) հարցն է եղած, իր յարակից պարագաներով: Հարցը միջազգային հանգամանք առած է այսօր: Երբ ընտանեկան բարոյականի և կրօնական համոզումի գիտակցութիւնը անկարող կ'ըլլար շարունակական և տեւական ներգաշնակութեան մէջ պահելու ամուսիններու կեանքը, անհրաժեշտ էր խորհիլ խաղաղութիւնը վրդովող խռովութեան պատճառներուն և անոնց դարմանումի միջոցներուն վրայ: Վաղընչուց ժամանակներէ ի վեր այդ միջոցներուն գլխաւորը նկատուած է ապահարգանք կամ ամուսնալուծումը:

Մովսիսականութեան մէջ ապահարգանքի գլուխները սովորական էր և կը կիրաւրուէր: Պարսիկներու մօտ ամուսնալուծումը կը կատարուէր էրկան կամքով և կարգադրութեամբ նոյն իսկ պարզ քմահաճոյքի մը հետեւանքով, առանց լուրջ պատճառի: Ուէ է քաղա-

քական կամ կրօնական հեղինակութիւն չէր միջամտեր այդ արարողութեան, որ կը կատարուէր կարգ մը պայմանադրական ձեւերով, և այր ու կին կը բաժնուէին իրարմէ: Հռովմէական սահմանադրութեան մէջ ամուսնալուծում պահանջելու իրաւունքը ունէին երկու կողմերն ալ: Շնութիւն, ամուսնութիւն, նկարագրի անյարմարութիւն (incompatibilité d'humeur) պատճառներ էին ամուսնալուծման: Հռովմէացիներ կրօնական ամուսնութիւններու լուծումին համար պարտաւոր էին զիմել diffaréation կոչուած ձեւական արարողութեան. քաղաքային ամուսնութիւններու լուծումին համար անհրաժեշտ էր ներկայանալ դատարան, և վկաներու ներկայութեան յայտարարել ամուսնալուծումը: Իսկ սովորութեամբ ամուսնութիւններու մէջ, ամուսնալուծում կատարած ըլլալու համար էրիկը պէտք էր կնոջը վերադարձնել անոր բերած օժիտը, եթէ ամուսնալուծման պատճառը շնութիւն չէր, և ամուսնալուծումը կատարուած կ'ըլլար, առանց վկայի, առանց իրաւասու պաշտօնէի, առանց յայտնի ձեւակերպութիւններու:

Քրիստոնէական եկեղեցիներու մէջ ամուսնալուծման հարցին օրինական լուծում մը կարենալ տալու համար, պէտք էր ճշգիւլ, թէ 1.— Ո՞րն էր այն անհատը կամ հաւաքական մարմինը, որ իրաւասութիւնը պիտի ունենար ամուսնալուծման որոշումը տալու, կամ հաստատելու այդ որոշումը. 2.— Ի՞նչ են այն օրինական շարժառիթները, որոնք հիմ պիտի ծառայէին ամուսնալուծումի. 3.— Որո՞նք են ձեւակերպութեան եղանակները, որոնք պէտք է կատարուէին ամուսնալուծում ձեռք բերու համար:

Եկեղեցին հիմնուելով աւետարանական սա սկզբ-

(*) Տես մեր «Հովիտիւն ԽՍՏՆԵՐԸ», էջ 58:

բունքին վրայ, թէ «գոր Ասուած զուգեաց մարդ մի՛ մեկնեացե», երկար ասեն կառչած մնաց ամուսնութեան անլուծելիութեան գաղափարին, գոնէ սկզբունքով, որովհետեւ այդ սկզբունքը գործադրելի չկրցաւ ըլլալ, քանի որ անհատներ իրենց կիները կը թողուին և կը վերամուսնանային, հոգ չէ թէ պղծութիւն նկատուած ըլլար երկրորդ ամուսնութիւնը: Նախահանգան եկեղեցին ամուսնալուծումը կ'ընդունէր մարմնական բաժանումի (séparation du corps) ձևին տակ, հետեւելով Պողոսի պատուէրին (Ս. կորնթ. է. 3. 10—12): Կաթոլիկ եկեղեցին սոյն սկզբունքը կը պաշտպանէ ցարդ, հոգ չէ՛ թէ դանազան ժամանակներ Պապերը ամուսնալուծումներ կատարած ըլլան, բացառաբար, իշխաններու և թագաւորներու վրայ, և արտօնած անոնց երկրորդ ամուսնութիւնը:

Քրիստոնէական միւս բոլոր եկեղեցիները ընդունած են ամուսնալուծումի սկզբունքը, իրենց վերապահելով անոր զրդապատճառներուն և օրինական ձևականութեան ճշդումի գործը:

Յոյն Օրթոտոքս եկեղեցին կանուխէն ի վեր ունեցած է իր ամուսնալուծումի օրինագիրքը: Հոն ասմուսնալուծումի պատճառ նկատուած են իշխանութեան զէմ՝ դաւադրութիւն, մէկին կամ միւսին կողմէ անհաւատարմութիւն, դաւաճանութիւն մէկ մէկու անձի հետ, կասկածելի մեղապարտ յարաբերութիւն, յիմաբութիւն, կրօնափոխութիւն, շնութեամբ դատապարտութիւն, անկարողութիւն, լքում, գանկոծում, լուսնոտութիւն, եւ այլն: — Սյս մանրամասնութիւնները ցոյց կուտան, թէ Յոյն եկեղեցիի ամուսնալուծման օրինագիրքը, թարգմանուած հայերէնի, ուսումնասիրուած ամբողջական գործ մըն է:

Դժբախտաբար Հայ Ազգ. եկեղեցին, սկիզբէն ի վեր սովորութիւններով կառավարուած, պէտք եղածին

չափ ուշադրութիւն չէ դարձուցած ո՛չ միայն ամուսնալուծումի հարցին, այլ և ամբողջ կանոնական և ժող վական կազմակերպութեան գործին: Նախնական եկեղեցին անօրինած էր, որ տարին երկու անգամ ընդհ. ժողով գումարուի, քննելու, լուծելու և կարգադրելու տեղական ամէն կարգի վէճերը: Մեր մէջ այդ ժողովները տեղի չունեցան կանոնաւորապէս, և դատական խնդիրներու քննութիւնն ու կարգադրութիւնը յանձնուեցաւ թեմական եպիսկոպոսներու, որոնք ի պահանջել հարկին, համաձայն Շահապիվանի ժողովին 16րդ կանոնին, ժողովի կը հրաւիրէին քահանաները, ազատ դատաւորները, այսինքն ազնուականները, և կը վարէին դատական գործերը:

Շահապիվանի ժողովը, որ առաջին անգամ ըլլալով լրջօրէն զբաղեցաւ եկեղեցականներու և աշխարհականներու կենցաղի մաքրութեան հարցով, ամուսնալուծումի օրինական պատճառ ցոյց կուտայ 1. շնութիւն և հոգեկան ու մարմնական արատ (4 կանոն), և ամուսնութիւն (5): Բայց տարօրինակ է, որ նոյն Շահապիվանի ժողովը կ'ընդունի նաեւ առանց օրինական պատճառի ամուսնալուծումները, բաւականանալով տուգանքի և ապաշխարութեան ենթարկել յանցաւոր կողմը, և յետոյ արտօնել անոր վերամուսնութիւնը: Ահա այդ կանոնին բովանդակութիւնը. «եթէ մարդը չնաբարոյ է, և ուրիշ կնոջ վրայ աչք ունի, և կ'արձակէ զաւակ ունեցող կինը, առանց պոռնկութեան եւ մարմնայ արատի, այն ատեն անիկա պարտաւոր է բաժնել ամէն ինչ, կիսել կնոջ հետ հաւասար, զաւակ, տուն, հող, ջուր: Կինը իրաւունք ունի ամուսնալուծուելու պայմանաւ որ իրեն բաժին ինկած կէս գոյքերը արքունի գանձարանին տայ...: Եւ եթէ այդ կնաթողութենէն վերջ, քարին շրացած ուրիշ կին մը կնաթող մարդուն վայ, կինը ուրկանոց զրկեն...» (4): Այս

կանոնը ցոյց կուտայ, եթէ տարին լրանալէ վերջ աւ-
մուսնանայ այսպիսի կնաթող մարդ, իր ամուսնու-
թիւնը պիտի նկատուի օրինաւոր:

Նոյն իսկ չենք գիտեր, թէ շարունակ աւարառու-
թեան և առեւանգումի ենթակայ Հայաստանի մէջ իս-
լամական և քրտական ասպատակութիւններու միջո-
ցին առեւանգուած հայ կնոջ մը էրկան հանդէպ հին-
ատեն ի՞նչ վերաբերում կ'ունենար եկեղեցին: Միայն
Դուինի Դ. Ժողովը (648), իր եօթներորդ կանոնով կը
զբաղի պատերազմներու ատեն գերի տարուած երկու
սեռի անհատներու ամուսնական հարցով, և գերու-
թեան թուականէն սկսեալ մինչեւ եօթը տարի կա-
տարուած ամուսնութիւնները ապօրէն կը հռչակէ: Եւ
եթէ եօթներորդ տարին գերի ամուսինը վերադառնայ,
իրաւունք ունի իր կնիկը պահանջելու, մերժումի
պարագային նոր ամուսնութիւն կնքելու իրաւունք կը
տրուի, ապաշխարութեամբ:

Ըստ իս Շահապիվանի Ժողովին կողմէն ցոյց տրուած
ամուսնալուծումի օրինական պատճառները ո՛չ բաւա-
կանաչափ յստակ են (մարմնական և հոգեկան արատ?),
և ո՛չ ալ բաւականաչափ լայն, կարենալ հարթելու
համար ժամանակի և նոր պարագաներու ծնունդն եզոզ
ամուսնական կնճռոտութիւնները: Կանոններն ու օ-
րէնքները պէտք է ըլլան չափազանց մեկին ու յստակ,
որպէս զի տեղի չը տան մեկնաբանութիւններու և կա-
մայականութիւններու: Քրիստոնէութիւնը ցարդ մնա-
ցած պիտի ըլլար իր նախնական պարզութեանը մէջ,
եթէ իր գիրքերը պէտք ունեցած և ենթարկուած
չըլլային աստուածաբաններու քմահաճ և զարտուղի-
մեկնութիւններուն, որոնք նախնական բնագիրներու
իմաստը ձեւագեղձեցին, և երեսն բերին հետզհետէ
նոր կրօն մը, նոր Քրիստոնէութիւն մը, որ հինին
հետ ո՛րեւէ ներքին աղերս չունի: Եկեղեցիի մէջ գոյու-

թիւն ունեցող դաւանական և ծիսական տարակարծու-
թիւնները, բազմաթիւ աղանդներն ու հերձուածները
արդիւնքն են եղած այդ մեկնաբանութեան:

Մեզի պէտք եղած ամուսնալուծումի օրէնքները
պէտք է ըլլան ո՛չ միայն յստակ, այլ և լիակատար
քոլոր մասերով, կարենալ այսօրուան պէտքերուն գո-
հացում տալու համար: Հոգ չէ՛. գէպի ետեւ նայինք,
գէպի Շահապիվանի և ուրիշ Ժողովներ, բայց չմոռ-
նանք, թէ անցեալի հանդէպ մեր յարգանքը պէտք չէ՛
մեղմէ գողնայ վաղուան հանդէպ մեր պարտականու-
թեան գիտակցութիւնը: Հետեւաբար ամուսնալուծու-
մի օրինագիրք պարտատելու պաշտօն ունեցող Յանձ-
նախումբը ո՛չ միայն պէտք է նկատի առնու երէկի
Ժողովական կանոնները, այլ և այսօրուան ապրուած
պարագաները, ցուցադրուած իրողութիւնները և վաղ-
ուան հաւանականութիւնները կամ կարելիութիւն-
ները:

Ցարդ մեր եկեղեցիին մէջ սովորութեամբ և գործ-
նապէս ընդունուած ու կիրարկուած ամուսնալուծումի
օրինական պատճառներն են եղած, ամուսնական ան-
հաւատարմութիւն կնոջ կողմէ (ինչո՞ւ ո՛չ երկու կող-
մէ). կրօնափոխութիւն (ո՛չ դաւանափոխութիւն),
խելագարութիւն (հաստատուելէ վերջ թէ անբուժելի
է), լքում ընտանեկան յարկի (որոշ ժամանակ), ան-
կարողութիւն, քրէական յանցանքով դատապարտու-
թիւն, մշանջենական աքսոր: Ասոնց վրայ պէտք է
աւելցընել նկարագրի անյարմարութիւն:

Ամուսնալուծումի պարագային պէտք է ուշա-
գրութեամբ նկատի առնուած ըլլան անչափահաս զա-
ւակներու գիրքն ու կացութիւնը, և որոշապէս ճըշ-
գուած այն իրաւասութիւններն ու պարտականու-
թիւնները, զոր անոնց հանդէպ պիտի ունենան ա-
մուսնալոյժ կողմերը:

Կը մնայ ճշդել հարցը, թէ ո՞վ է որ պիտի դատէ ու վճռէ ամուսնալուծումները, և ո՞վ պիտի հաստատէ և գործադրէ արուած վճիռը: — Արեւելեան երկիրներու մէջ (Պաղեստին, Իրագ, Լիբանան, Սիրիա, Եգիպտոս), պետական կազմին գիրկը զեռ մասամբ պահպանուած են եկեղեցական առանձնաշնորհումներէ ոմանք, որոնց վրայ հիմնուած, կրօնական հիմնարկութիւններ ամուսնալուծումներ կը կատարեն եկեղեցական շրջանակի մէջ, և քաղաքային իշխանութիւններ այդ ամուսնալուծումները կ'ընդունին իբր քաղաքային օրինաւոր ձեւեր: Այս հիման վրայ էր, որ զեռ մինչեւ երէկ Պոլսոյ Պատրիարքարանի վարչական շրջանակին մէջ Դատաստանական Խորհուրդներ կը քննէին ամուսնական խնդիրները և իրենց տեղեկագիրները կը ներկայացընէին Կրօն. Ժողովին, որ իր կարգին կը վճռէր կամ կը մերժէր ամուսնալուծումը, և իր վճիռը կ'ենթարկէր Վեհ. Կաթողիկոսին վաւերացման: Յարգ այս է սովորութիւնը, որ կը գործադրուի Կիլիկիոյ կաթողիկոսութեան սահմաններուն և վերոյիշեալ երկիրներու մէջ:

Այսօր, սակայն, ուրիշ երկիրներու մէջ կացութիւնը փոխուած է բոլորովին: Ռուսիոյ և Թուրքիոյ մէջ դադրած են գոյութիւն ունենալէ կրօնական առանձնաշնորհումները, և ամէն ինչ աշխարհականացած վիճակով անցած է Կառավարութիւններու և Քաղաքապետութիւններու ձեռք: Պարսկաստան իր երկու դրացիներու ուղղութեան ճամբուն հետեւիլ սկսած է արդէն: Բաց աստի տարագրութիւններու հետեւեալ ցրուելու դատապարտուած հայութեան 95 առ հարիւր տոկոսը կը բնակի այնպիսի երկիրներու մէջ, ուր կրօնական առանձնաշնորհում գոյութիւն չեն ունեցած, և ուր նոյն իսկ առանց քաղաքային կրօնական ամուսնութիւնները ապօրէն կը նկատուին: Այս պարս-

գային, եթէ մենք ուզենք հետեւիլ մեր հին սովորութեան, կրօնական ամուսնալուծում մը վաղը նկատի պիտի չառնուի: Եւ թերեւս պիտի գտնուինք կարգ մը պարագաներու առջեւ, ուր քաղաքային դատարանը ամուսնալուծում պիտի վճռէ, երբ կրօնականը պատճառ մը պիտի չգտնէ ամուսնալուծման, և հակադարձաբար:

Այս կնճռոտութիւններէն խուսափելու միակ միջոցն է ընդունիլ կրօնական և քաղաքային ամուսնութեան կրկնակ դրութիւնը: Այս ընդունելութիւնը իր ետեւէն կը բերէ երկրորդ մը, որ է ճանչնալ քաղաքային դատարաններու կողմէն արուելիք ամուսնալուծման վճիռներու օրինաւորութիւնը: Այս պարագային մեզի կը մնայ աշխատիլ, որ քաղաքային դատարաններ բարեացակամութիւնը ունենան, հայերու ամուսնալուծումի պարագային, առաջնորդուիլ այն մեր ազգային օրէնքներէն որոնց վրայ հիմնուած, եկեղեցին ամուսնալուծումի իր վճիռը պիտի տար: Այսպէսով եկեղեցին գոնէ մասամբ յարգել տուած կ'ըլլայ իր հոգեւոր և բարոյական հեղինակութիւնը օտար դատարաններու առջեւ:

Մէկ խօսքով, ամուսնութեան և ամուսնալուծումի աշխարհականացումը իբրեւ կատարուած իրողութիւն ընդունած ըլլալու հարկադրանքին առջեւ կը գըտնուինք: Արդէն մենք 1920ին, երբ «Արեւելեան Մամուլ»ի մէջ կը հրատարակէինք մեր «Եկեղեցի եւ Պեսուքիւն» յօդուածաշարքը, և մասամբ վերլուծեցինք եկեղեցականացած կարգ մը իրաւասութիւններ, գրեցինք. «Իմ անձնական կարծիքս է, որ եկեղեցական իշխանութիւնը հրաժարի իր լազմութիւ ստորագելիներէն... եթէ կ'ուզենք համընթաց քալել մարդկային յառաջդիմութեան և քաղաքակրթութեան հետ»: Եւ ամուսնական խնդիրը մէկն է քաղաքական իշխանու-

Թեան փոխանցելի հարցերէն: («Արեւելեան Մամուլ»
1 Սեպտ. 1920, 2336): Եւ այլուր կը գրէինք. «Եկած
է ժամանակը, որ հայ եկեղեցական իշխանութիւնը
ընկրկում մը ունենայ, իրաւաբանական անսակէտով,
դէպի իր կոչումին և իրաւասութեան հին ու ընական
սահմանները, վերստին գտնելու համար իր կոչումին և
կրօնական նպատակներուն արժանի գործունէութեան
դաշտը»: (Եկեղեցի եւ Պետութիւն, է. («Ա. Մամուլ»,
19 Սեպտ. 1920, թիւ 2352):

Թ.

ՏՈՄԱՐԱԿԱՆ ՀԱՐՑ

Տոմարի փոփոխութեան հարցով էջմիածին զբա-
բացած է 1918ին, և նոյն իսկ այս առթիւ շփման մէջ
գտնուած է Ռուսական Սինոդին հետ: Չենք գիտեր,
թէ ի՞նչ եղած է այդ բանակցութեան արդիւնքը, և
թէ ի՞նչ դրամապատճառներ հարկադրեցին էջմիածինը,
այդ խնդրով զբաղելու: Սա ստոյգ է, սակայն, թէ
էջմիածին հարկադրաբար ինքզինքը պարտաւոր զգաց
իւրացընելու Նոր Տոմարը, Ռուսիոյ նոր վարչաձևի
հեղինակներուն կողմէ անոր գործածութիւնը պաշտօ-
նապէս ընդունուելէ վերջ: 1922ին Ռուսաց Պատրիար-
քը ու Վրացական եկեղեցին ալ կ'ընդունին Նոր Տո-
մարը: 1923 Նոյ. 9ին, համար 349 Հայրապետական
կոնդակով կաթողիկոսը Նոր Տոմարի գործածութեան
ընդունելութիւնը կը յայտարարէ, և 1924ի էջմիածնի
օրացոյցը կը պատրաստուի Նոր Տոմարի գրու-
թեամբ:

Կատարուած այս իրողութիւններու ընթացքին,
Ռուս Պատրիարքը, Օրթոտոքսութեան ամենակարիւր
մէկ հատուածին Գերագոյն պետի իր հանգամանքով,
հետեւելով Յոյն Պատրիարքի հետքերուն, յանկարծ
վոյթ-ձաւ մը կ'ընէ իր որոշումին մէջ, և կը վերա-
դառնայ հին տոմարի գրութեան: Եւ ահա գծուարու-
թիւնները կը սկսին ծայր տալ Ռուսիոյ քրիստոնեայ
գրացի ժողովուրդներու միջեւ, մանաւանդ Զատկա-

կան տօնակատարութեան առթիւ: Միեւնոյն ժամանակ
Երուսաղէմի Հայ Պատրիարքութիւնը իր աւանդական
արարողական իրաւունքները կարենալ պահպանելու
պատրուակով կառչած կը մնայ հին տոմարի գործածու-
եան սովորութեան:

Տոմարական այս չփոթ կացութիւնն ալ, մանա-
ւանդ իր այսօրուան պարզած հանգամանքով, պէտք
է նկատողութեան առնուլ, կարենալ մեր վերջնական
ուղղութիւնը ճշդելու, և ջնջելու համար ի զօրու եղող
տոմարական գրութեան երկուութիւնը:

Ըստ իս տոմարական այս խնդիրը պէտք է քննել
կրկնակ պայմաններու տակ: Այդ պայմաններէն մէկն
է ժամանակագրական ճշգրտութիւնը, և միւսն է Երու-
սաղէմի ազգային աւանդական իրաւունքներու պահ-
պանութիւնը և Ռուս ու Վրացի ժողովուրդներու հետ
մեր յարաբերութիւնը:

Որոշ է, թէ ամէն ազգ ու երկիր իր յատուկ տո-
մարը ունենալով հանդերձ, հարկ տեսաւ իւրացընել
Յուլիան Տոմարը (*), եկեղեցական տօներու համըն-
թացութիւնը պահպանելու համար: Յուլիան Տոմարի
գործածութիւնը շարունակուեցաւ Քրիստոնէական բո-

(*) Հին տոմարը կոչուած է Յուլիան, մի միայն Յու-
լիոս Կեսարի օրով կազմակերպուած ըլլալուն համար.
մինչ, բոս ոմանց, աւելի ուղիւ պիտի ըլլար կոչել Պր-
յումեան: Ռուլինեսու այդ տոմարը կազմուած էր արդէն
Պսլումեսու Եպիփանի ձեռնով, Եգիպտոսի կրօնական-օտա-
կան արարողութիւններու համար: Հաւանաբար Կղե-
պատրայի Հռովմ բնակութեան միջոցին Յուլիոս Կեսար,
անկէ ազդուած, տոմարական գործին ձեռնարկեց, և այդ
գործը յանձնեց Եգիպտոսի աւուրիֆին աստղագէտ, Սոլի-
մէնի, որ մասնաւորապէս Հռովմ հրաւիրուեցաւ:

լոր եկեղեցիներու մէջ: 1582ին Գրիգոր ԺԳ. Պապ,
տոմարագիտութեան հմուտ անձերու հետ խորհրդակ-
ցութեամբ, երբ ահաւ, թէ Նիկիոյ ժողովէն սկսեալ
1250 տարուան ընթացքին 10 օրուան տարբերութիւն
մը յառաջ եկած է, և այդ տարբերութիւնը դարերու
ընթացքին բազմանալով կրնայ վերիվայրումներ ըս-
տեղծել եկեղեցական տօնակատարութիւններու մէջ,
տասն օրի յաւելումով նոյն տարուոյ Հոկտ. 5ը 15ի
վերածեց, և այդպէսով հիմը դրաւ Նոր Տոմարին:
Նոր Տոմարը գործադրութեան գրուեցաւ կաթողիկ ե-
կեղեցիին մէջ, մինչ Արևելեան ո՛չ-կաթողիկ եկեղե-
ցիները կառչած մնացին հինին:

Կ'ընդունինք, թէ Գրիգորեան Տոմարն ալ զերծ չէ
ժամանակագրական սխալներէ, բայց իր ժամանակա-
չափութեան գրութեամբ առաւելութիւններ ունի հի-
նին վրայ, և իր հաշուական մեթոտով համեմատաբար
աւելի կատարեալ է քան հինը: Այս յարաբերական
կատարելութիւնն ինքնին բաւական զօրաւոր պատ-
ճառ մըն է Նոր Տոմարին գործադրութիւնը պարտա-
դրել տալու համար մեզի: Չէ՛ կարելի գիտական ճըշ-
մարտութիւն մը զոհել կրօնական և ազգային նախա-
պաշարումներու: Արդէն կատարուած իրողութեան մը
առջև կը գտնուինք. տասն և հինգ տարիներէ ի վեր
էջմիածին ինքնագլուխ պաշտօնականացուցած է նորին
գործածութիւնը, և ալ մեզի համար անկարելի է վե-
րադառնալ հին տոմարի գործածութեան: Եւ Երուսա-
ղէմի Հայ Պատրիարքութիւնը պէտք չէ որ բացառու-
թիւն մը կազմէ այս մարզին մէջ: Երուսաղէմի մէջ
անոր աւանդական իրաւունքները պահպանելու համար
պէտք է *modus vivendi* մը գտնել, նոր հասկացողու-
թիւններու գալով զանազան գաւանդութեանց պետե-
տերուն հետ, Անգլիական կառավարութեան միջնոր-

կան սքեմ գոյութիւն չէ՛ ունեցած բնաւ: Գրիստոնեայ բոլոր եկեղեցիներու մէջ եկեղեցականներու հասարակաց զգեստ մը միայն կար, վերարկուն, որ հաւանաբար հին սեմական ժողովուրդներէ ժառանգուած վերջամասնացութիւն մըն է, և զոր ցարդ կը կրեն բոլոր ազգերու և կրօններու կրօնականները, անխաբր, մանաւանդ Արեւելքի մէջ: Կար ժամանակ մը, երբ աշխարհականներն ալ նոյն վերարկուն, նոյն նիւպպէն (կարնեցոց բառով քաղոկան) կը հագնէին, զոյգն փոփոխութեամբ:

Արդէն հայ եկեղեցականի զգեստի մասին որոշ հըրահանգ, որոշ ծանօթութիւն գոյութիւն չունի հայ եկեղեցական կանոններու մէջ ալ: Միայն Գուրգի ժողովին (555) և Ներսէս Կաթողիկոսի անուշով ծանօթ 37 կանոններուն 12րդը կ'ըսէ. «Ձինուորի զգեստ հագնիլ եւ եկեղեցականներու շարքին կանգնիլ չի՛ կարելի. եկեղեցականներ բախանայական սարագով պիտի ըլլան»: Բայց ի՞նչ էր այդ քահանայական տարազը և ե՞րբ մտած է մեր մէջ անոր գործածութիւնը. այս մասին ստոյգ բան մը չենք գիտեր: Որոշ է, թէ Գրիստոնէական առաջին դարերուն, առաքեալներ ու իրենց յաջորդները եկեղեցական զգեստ կրելու սովորութիւնը չունէին: Երբ զգեստի զանազանութեան պէտքը զգայի եղած է, Արեւելեան ժողովուրդներու սովորութեան համաձայն գործածուած վերարկունին սեւ գոյն առած են և զայն յատկացուցած եպիսկոպոսին, ի նշան սուզի: Մանրփեցիները և նովատեանները ընդհակառակն ձերմակ վերարկու կը հագնէին, և երբ դիտողութիւն կ'ըլլար իրենց, կ'ըսէին. «Ինչո՞ւ ձեր եպիսկոպոսները սեւ երկար զգեստ կը հագնէին. ո՞ւր հրամայուած է այդ»: Երկար և սեւ զգեստի գործածութեան սովորութիւնը կ'երևի հին ըլլալ բոլոր քրիստոնեայ եկեղեցիներու մէջ, և հայերու համար հին, գոնէ մինչև Գ—Ն. դար:

Որովհետեւ Փաւստոս կ'ըսէ, թէ ոմանք ծաղրելու համար հայ եկեղեցականները զանոնք «կանացազգեստ» կը կոչէին: Այս անորոշութիւնը, և Փաւստոսի այս վկայութիւնը իրարու միացած, ցոյց կուտան, թէ եկեղեցականներու իբր սքեմ սեւ վերարկուն միայն կար: Բաց աստի երբ Բ. Փաւստոս կը խօսի Մեծն Ներսէսի ընտրութեան մասին, կ'ըսէ անորոշ կերպով, թէ «կղերականներու հանգերձներ բերին և անոր հագցուցին»: Իսկ երբ կը խօսի անոր թունաւորման պարագաներու մասին, կը զրէ. «Երբ իր օթեւանը մտաւ, իր պարեգօտը հանելով, սիրտը ցոյց տուաւ»: Ուրեմն «կղերականներու» յատուկ զգեստը պարեգօսն էր, այսինքն վերարկուն: Այս վկայութեանէն յետոյ, առանց երկմտելու կրնանք ըսել, թէ իբրեւ սքեմ գործածուած, և Փաւստոսի բառով, կանացազգեստ վերարկուն չունի ազգային ո՛րեւէ հանգամանք, նախաքրիստոնէական և միջազգային ըլլալուն պատճառաւ:

Քննենք գլխարկի խնդիրը:— Ըսենք, թէ եկեղեցականներու գլխարկի նոյնութիւն երբեք գոյութիւն չէ՛ ունեցած մեր մէջ: Հայաստանի, Պարսկահայաստանի և Ռուսահայաստանի հայ կրօնաւորները գլխարկի զանազանութիւն մը ունեցած են, զանազան ժամանակներ: Հին ատեններ հայ եկեղեցականներու կրածը տեղական սովորութեան ընդունած պարզ գլխարկն էր, զոր ժողովուրդն ալ կը գործածէր անխաբր. միայն անոր վրայ կը փատտէին սեւ թաշկինակ մը, շուտակ կոչուած, և որուն գործածութեանէն շուտակ կոչուեցան այն վարդապետները, որոնք, կանխաւ քահանայ, այդ ասպարէզը մտած էին, իրենց երէցկեան մահէն վերջ: Պոլսոյ, և չրջակայքի, ինչպէս նաեւ Թուրքահայաստանի մէջ եկեղեցականներու գործածած փակիղ գլխարկը ստեղծուած է 1846—1848ին, հին աշխարհական խալքալաներու ձեւափոխումով, և այն ալ մինչև

դուժեամբ և կարգադրութեամբ: Գալով Ռուսիոյ մէջ
չըացի ժողովուրդներու հետ յարաբերութեան խնդրոյն,
այդ պարագան նկատողութեան ատնուելու չափ կարե-
ւորութիւն չունի: Հին Տոմարի գործածութեամբ ալ
ժամանակին նմանօրինակ խնդիրներ ունեցած ենք Օր-
թոտոքս եկեղեցիին հետ «Մոագատկի» սոթիւ:

Ժ.

ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ՍՔԵՍ

Ձեկուցումով մեզի կը հաղորդուի, թէ հայ եկե-
ղեցականներու կրելիք սքեմի մասին ալ երկու հո-
սանքներ ստեղծուած են ուստահայ եկեղեցականու-
թեան մէջ: Ոմանք կ'ուզեն, որ հայ եկեղեցականներ
եկեղեցիէ դուրս աշխարհականի պարզ տարազ կրեն,
իսկ միւսները կը պահանջեն պահպանուած տեսնել
հայ եկեղեցականին սքեմը, սա առարկութեամբ, թէ
«Կարեի ընթացում հայ ժողովուրդը սովորել է իր հո-
գեւոր հօրը հագեւոր սեւեւով սեւնել, եւ յարգանք ու արժեք
սալ այդ սեւիին»: Ըստ իս, բաւական ծիծաղելի է
սքեմի պահպանումին համար եղած այս պատճառաբա-
նութիւնը: Սքեմին «յարգանք և արժէք» տալով չէ որ
պիտի բարձրացնենք հայ եկեղեցականութեան գիրքը-
աշխատինք, որ այդ յարգանքը վայելէ հայ եկեղեցա-
կանը իր անձնական արժանիքով, իր մտաւոր և բա-
րոյական յատկութիւններով, իր նկարագրով:

Այս խնդրոյն մէջ վերջնական կարծիք մը յայտ-
նելէ առաջ, պէտք է մեզի ըսեն, թէ 1.— Ո՞րն է
հայ եկեղեցականին սքեմը. 2.— Սքեմի ազգայնացած
ընդհանուր ձեւ մը ունեցած ենք մեր մէջ: Թէպէտ
այս պահուս պէտք եղած պատմական աղբիւրները
չունինք ձեռքերնիս, լիակատար ուսումնասիրութիւն
մը կարենալ կատարելու համար, բայց այժմէն իսկ
ապահովաբար կրնանք ըսել, թէ հայկական եկեղեցա-

ԺԱ.

ՊԱՅՔ ԿԱՍ ԾՈՄԱՎԱՅԻՆԹԻՒՆ

Պահքը կամ ծոմապահութիւնը գոյութիւն ունեցած է արեւելեան բոլոր հին կրօններու մէջ, և անոնց հրահանգներուն կարեւոր մէկ մասը կազմած է Մանուի օրէնքը ժողովուրդին կը պարտադրէ ծոմապահութիւն, և ժուժկալութիւն կերակուրներու մասին: Պրահմանները ծոմապահութեան սովորութիւնը ունէին շատ կանուխէն: Ծոմապահութիւնը օտար չէր եզրկատացիներուն. անոնք Իսիսի տօնը կը կատարէին ծոմի կանխապատրաստութեամբ, և քուրմեր մինչև վեց շաբաթ կ'երկարէին այդ ծոմապահութիւնը (*):

Յունաստանի մէջ մարդիկ Նլեսեան տօներու կը պատրաստուէին ծոմապահութեամբ. իսկ Հոմի մէջ Արամազդի և Սէրէդի տօներուն նոյնը կ'ընէին:

Պահեցողութեան սովորութիւնը եզրկատացիներէն փոխանցուեցաւ նեւ հրեաներուն, և այս վերջիններէն էր, որ քրիստոնէաներ և մահմետականներ ընդօրինակեցին պահքը կամ ծոմապահութիւնը (jeune):

Կրօնական ըմբռնումով պահեցողութիւնը, իբրև արարք մը անձնալիւմի, նկատուած էր, շատ կանուխէն, տեսակ մը միջոց, ընդունելու Աստուծոյն,

(*) Հաւանական է ենթադրել, թէ Քրիստոնէութեան քառասնորդական պահքը նմանողութիւն մը ըլլայ Իսիսի ֆուլմեու այս սովորութեան, քանի որ երկու պահեքն ալ կը գուգադիսին Իսիսի եւ Յիսուսի յարութեան տօներուն

մեղքերուն թողութիւնը: Հոգեկան մաքրագործումի միջոցն էր ծոմապահութիւնը:

Բարոյական ըմբռնումով, պահեցողութիւնը տեսակ մը մարմնամարզ է, որով մարդ ոյժ կ'ստանայ իշխելու իր մարմինին և նուաճելու իր կիրքերը: Այդպէս ըրաւ Քրիստոս, իր փորձութեան պատրաստուելու համար:

Կրօնական ու բարոյական ըմբռնումներէ անկախաբար, պէտք է նկատի ունենալ առողջապահական տեսակէտը, զոր անչուշտ նկատի առած են կրօնքի քարոզիչները, քանի որ նոյն իսկ մարդկային առողջութեան սկզբունքը օտար չէր կրօններու, և այդ առողջութեան միջոց ծոմապահութիւնը կարելի էր անխափան կատարել տալ ժողովուրդին, մի միայն կրօնական հրահանգութեան ձեւին տակ:

Պահքի, այսինքն կերակուրներու խորհուրդեան վերջամուտ սովորութեան մէջ անտեսականն ալ ունեցած է իր կարեւոր դերը: Երբ հաղորդակցութեան և փոխանակութեան միջոցներ գոյութիւն չունէին, մարդիկ բոնապատուած էին մտածել իրենց շահուն, և ձմրան պաշարին վրայ: Հայաստանի բարձրաւանդակին վրայ ոչխարներու ծնունդը կը զուգադիպէր մեծ պահքի օրերուն. միսէն հրաժարելու, և յաջորդ ձմրան համար կաթը պանիրի վերածելու անհրաժեշտութիւնը բնական կը դառնար: Եւ այսպէսով պահքին քնարեաբար կը նուիրագործուէր, շահի և կանխանողութեան մտածումէն:

Աւելորդ է ըսել, թէ քրիստոնէական նախնական եկեղեցին պահեք քառով ծոմապահութիւն կը հասկնար: Այսօրուան պահեքի տրուած իմաստն ու անոր հրահանգութիւնը վերջամուտ են հաւասարապէս: Կերակուրներու մէջ խորութեան սովորութիւնը անձանօթ է հին եկեղեցիին:

Կանոնիէն եկեղեցիին մէջ ծոմապահութիւնը սահմանուած էր Զատիկի տօնին պատրաստուելու համար: Այսօրուան մեր Մեծ Պահք կոչած քառասուն օրերու տեղ քառասուն ժամուան ծոմապահութիւն մը միայն գոյութիւն ունէր, Իրէնիոսի վկայութեամբ (*):

Հետզհետէ Մեծ Տօնին յատուկ այդ պահեցողութեան սովորութիւնը ընդհանրացաւ, և ուրիշ համեմատաբար մեծ տօներ ալ ունեցան զիրենք կանխող նախապատրաստական պահեցողութեան օրերը:

Տօնական օրերէն անջատաբար, մեր մէջ չորեքշաբթի և ուրբաթ օրերն ալ յատկացուեցան պահեցողութեան:

Եւ, սակայն, որոշապէս չենք գիտեր թէ հետզհետէ ստուարացող պահեցողութեան այդ կարգադրութիւնները ե՞րբ սկսած են մեր մէջ. և ո՞ր եկեղեցական ժողովներու կողմէն սահմանուած: Նմանապէս մեզի անձանօթ կը մնայ թուականը, երբ պահք իրմէն մերկացաւ ծոմապահութեան իմաստը, և գործածուեցաւ կերակուրներու խտրականութեան սովորութիւնը մասնանշելու համար:

Կրօնական զգացումի թուլացումին հետ, ժողովուրդը հրաժեշտ տուաւ պահքի սովորութեան, և այսօր շատ զանցառելի թիւով անհատներ կը պահեն պահքի սովորութիւնը, այն ալ կրճատուած ձեւով: Ժողովրդական ընդհանրացած այս զանցառութիւնը

(*) Այսօրուան մեր Մեծ Պահք կը բաղկանայ ութը շաբաթներէ, Առաջաւորացն ալ միասին հաշուելով: Եւ որովհետեւ շաբաթ եւ կիրակի օրեր պահեցողութիւնը արգիլուած եր ճովով (կանոնք Թադէոս առաքելի. 27) հետեւաբար ութ շաբաթներէն կիրակիներն ու շաբաթները (16 օր) զեղիելով, կ'ունենանք Մեծ Պահք քառասուն օրերը:

աչքի առջեւ ունենալով Զեկուցումի հեղինակները կը թելադրեն պաշտօնապէս ջնջել պահքերը, և պահել միայն մէկական շաբաթ պահք Զատիկի և Մեծնդի տօներուն համար, և ուրբաթի պահքը:

Ընդունինք պահ մը, թէ պահքի կրօնական ըմբռնումը այլ եւս չը խօսիր միաքերու: Ալ ոչ ոք կը հաւատայ, թէ պահքը կրնայ միջոց մը ըլլալ մեղքերու թողութեան և կամ հոգեկան մաքրագործումի:

Բայց դեռ պահեցողութեան բարոյական և առողջապահական ըմբռնումը կայ ու կը մնայ, և այդ տեսակէտներէն առաջնորդուելու ենք մենք պահեցողութեան զաղափարին մօտենալու համար: Եւ այս կրկնակ պատճառներով կը խորհիմ, թէ պահեցողութեան կամ աւելի ճիշդը ծոմապահութեան համար աւելի լայն տեղ տալու ենք մենք այսօրուան մարդկային կեանքը կարենալ կանոնաւորելու համար:

Այսօր մենք ու բոլոր աշխարհ պէտք ունինք բարոյական մարզանքի մը: Մարդիկ այսօր ստալինի մը եղած են, և տարուած վայելքի ու հաճոյքի զգացումէն: Ամէն մտածում և աշխատանք նուիրուած են փողի գոհացումին: Բարոյական ըմբռնումը տեղի տրուած է վայելումի բազմանքին: Եւ մարդ կորսնցուցած է ինքնիշխան ըլլալու իր վայելքի կիրքերը սանձելու առնական կարողութիւնը: Զրկումի գաղափարն իսկ անհանդուրժելի դարձած է ամենուս համար: Մէկ միջոց միայն ունինք մեր անձին հշխելու, մեր ախորժակներն ու կիրքերը սանձելու կարողութեան տիրանալու համար: Եւ այդ միջոցը ծոմապահութիւնն է: Կրօններու բոլոր հիմնադիրները, բոլոր ընծայացուները, իրենց ասպարէզին թեւակոխած են ծոմապահութեան կամաւոր զրկումներէ յետոյ: Իրական մարդուն աւժէքը կը սկսի հիմնաւորիլ այն օրէն, երբ ան կը սկսի տիրանալ ինքզինքին իշխելու, ինքզինքը ուրոշ

նպատակի մը առաջնորդելու կարողութեան: Բարոյական այդ անհատականութեան ստեղծումին մեծապէս պիտի օգնէ հրամայուած, բայց կամաւորապէս գործադրուած ծոմապահութեան սովորութիւնը:

Եւ աննդառութեան չափազանցութիւնը այսօր տիեզերական վատառողջութիւն մըն է ստեղծած: Այսօր մարդիկ հիւանդ են ո՛չ միայն բարոյականով, այլ և ֆիզիքականով: Արուեստական առողջութիւն մըն է մեր վայելածը: Եւ մեր կրկնակ վատառողջութեան պատճառը պէտք է փնտռել մեր աննդառութեան և աւնոր հետապնդումի չափազանցութիւններուն մէջ: Եթէ մեր նախնիք աւելի առողջ և զօրաւոր էին քան մենք այսօր, պատճառը այն է, որ անոնք իրենց սկիզբայ զրկումներու և կամաւոր ծոմապահութեան օրերը տարեցան, և այդպէսով թոյլ տուին, որ իրենց մարմինի գործարանները իրենց պաշտօնը կատարեն կանոնաւորապէս: «Ընթրիքներու յաճախութիւնը, կանոնաւորութիւնն ու առատութիւնը օգտագործումէ կը դադարեցնեն պաշտօն մը, որ կարեւոր գեր մը խաղաց մարդկային ցեղերու վերապրումին (survie) մէջ, և այդ պաշտօնն է յարմարումը (adaptation) անունդի պակասին: Նախնական կեանքի մէջ, մարդիկ ենթարկուած էին պահեցողութեան շրջաններու: Երբ չքաւորութիւնը գերենք չքատիպէր ծոմապահութեան, իւրենք ինքզինքնին կամաւորապէս կ'ենթարկէին այդ փորձին: Բոլոր կրօնները պնդած են ծոմապահութեան անհրաժեշտութեան մասին: Սնունդէ զրկումը նախ յառաջ կը բերէ քաղցի զգացումը, երբեմն տեսակ մը ջրային դրդում, և աւելի յետոյ տկարութեան զգացումը մը: Բայց միեւնոյն ժամանակ շարժման մէջ կը դնէ թաքուն երեւոյթներ, որոնք չատ աւելի կարեւոր են: Լեարդին շաքարը շարժման մէջ կը դնէ, ինչպէս նաեւ ենթամաշկի ամբարներուն ճարպը, մկան-

ներուն, գեղձերուն, լեարդային բջիջներու փոթեխները (protéine): Բոլոր գործարանները իրենց սեփական նիւթերը կը գոհեն պահպանելու համար ներքին միջավայրին և սրտին ամբողջականութիւնը: Ծոմապահութիւնը կը մաքրէ և կը կերպափոխէ մեր հիւսկէնները» (A. Carrel. L'Homme. p. 274):

Եւ կատարուած գիտական փորձերը ցոյց տուած են այսօր, թէ որոշ օրերու պարտադրուած ծոմապահութեամբ կարելի է ապահովել անասուններու երկարակեցութիւնը: Միեւնոյն հեղինակը երբ կը խօսի մարդու երկարակեցութեան մասին, ցոյց կուտայ անասուններու վրայ կատարուած կարգ մը փորձերու անյաջողութիւնը, և կը յաւելու, թէ անասուններու երկարակեցութիւնը չափով մը կ'աւելնայ «եթէ փոխանակ փոփոխութեան ենթարկելու բնակավայրը, որակն ու քանակը սնունդին, մարդիկ բազմաթիւ սնունդներու ընթացքին անասունները ենթարկեն շաքարը երկու օր ծոմապահութեան...: Ուրեմն պարթաթը երկու օր ծոմապահութեան և քանակը երկարակեցութիւնը կարելի է աւելցնել նմանօրինակ վարձունքով» (Նոյն, անդ. էջ 214):

Հիմնուելով գիտական այսպիսի տուեալներու վրայ հարկադրուած ենք շեշտելու, թէ

1. — Քանի որ կատարուած փորձերը ցոյց տուած են, թէ սնունդի կամ կերակուրներու քանակն ու որակը ոեւէ տարբերութիւն յառաջ չեն բերեր մարդկային երկարակեցութեան վրայ, և քանի որ այսօրուան իմաստով Պահքը կորսնցուցած է իր կրօնական արժէքը պէտք է ջնջել պահքերը, որ տօնին հետ ալ կապուած ըլլան անոնք:

2. — Այդ պահքերուն տեղը դնել քրիստոնէական հին սովորութեամբ նուիրագործուած ծոմապահութիւնը, քանի որ անոր գործադրութիւնը ո՛չ միայն կրօ-

նական է, այլ և առողջապահական և բարոյական, և քանի որ ան պիտի նպաստէ մեր կազմախօսական գործարաններուն, իրենց պաշտօնը կատարելու կանոնաւոր կերպով:

Յ.— Նոյնութեամբ պահել չորհրդաբերի՞նք ուրբաթ օրերու ծոմապահութիւնը, ինչ որ ալ եղած ըլլայ անոնց ծագումը:

Այսպէսով թէ՛ կրօնական, թէ՛ առողջապահական և թէ՛ բարոյական գործ մը կատարած կ'ըլլանք:

ԺԲ.

ԱՍՏՈՒԱԾՊԱՇՏՈՒԹԵԱՆ ԼԵԶՈՒՆ

Մրազրուած եկեղեցական բարեկարգութեան ձեռնարկին մէջ, նկատողութեան առնուելիք ամենակենսական խնդիրներէն մին, Հայ Ազգ. եկեղեցիի աստուածապաշտութեան լեզուն է:

Արդէն մեր նախաբանին մէջ ըսինք, թէ ի՛նչ էր Սահակի և Մեսրոպի մեծ նպատակը, եկեղեցին ազգայնացընելու ձեռնարկին մէջ: Անոնք շատ կանուխէն տեսան Արչակունեաց գահին փլուզումը, երբ դեռ վերջին թագաւորը Արապչէս, կը բազմէր անոր վրայ: Անոնք տեսան, թէ թագաւորութեան կործանումով, ազգային գոյութեան պահպանումի ուրիշ միջոց պիտի չը մնար իրենց ձեռք, եթէ ոչ Քրիստոնէութիւնն ու եկեղեցին: Դժբախտաբար եկեղեցին իր լեզուով օտար կը մնար ժողովուրդին: 404ի հայ գրի գիւտով անոնք հայ եկեղեցիին տուին իր սեփական լեզուն, որ պիտի ծառայէր եկեղեցին մօտեցընելու ժողովուրդին, բիւրապատկելու համար անոր զիմազրութեան և ազրելու կենսունակութեան ոյժը: Այդպէսով եկեղեցին միջոց մը կ'ըլլար ազգային ինքնագոյութեան պահպանումին: Վարդանանց Պատերազմը ազգային հանգամանք ունէր աւելի քան կրօնական: Յազկերտի համար Մազդէականութիւնը միջոց մըն էր, բիրտ ոյժ մը, Հայ ազգութիւնը ջնջելու, իսկ Սահակի և Վարդանանց ձեռքին մէջ Հայ Քրիստոնէութիւնը միջոցն էր Հայ ազգի պահպանումին: Երկու կողմն ալ միեւ-

նոյն դիւանադիտութեան հետեւեցան. միջոց միջոցի դէմ, պատրուակ պատրուակի դէմ, սա տարբերութեամբ միայն, որ Յազկերտի ձեռք գտնուած միջոցը բերտ ոյժն էր, իսկ Սահակինը՝ համոզումն ոյժը: Այդ ոյժը անխոցելի դարձած էր: «Մտրուպով կատարելագործուած գիրը և Սահակով առաջնորդուած հայ գրականութիւնը, ի սպաս դրուած հայ ազգայնացած Քրիստոնէութեան, անընկճելի ոյժ մը բերած պատուաստած էին Հայ քաղաքական կեանքին, որ հիմնովին խախտուած, անդամալուծուած էր Հայ թագաւորութեան անկումով: Հայ գրականութեամբ ազգայնացած Քրիստոնէութեան խորէն, հայախօս աստուած մը, մինչև այն ատեն անձանօթ, ազգային ինքնագոյութեան կենսական հարցին համար, զոհուութեան, նուիրումի, նահատակութեան կը հրաւիրէր ամենքը: Դարուն այդ մեծ յեղաշրջումը, որուն ազդեցութեան տակ հոգիները դողդոջած էին, հայ ինքնութեան կորիզը կը շինէր Հայ եկեղեցին, որ իր ազգայնացած հանգամանքով, միեւնոյն ժամանակ, կ'ըլլար հայ ոյժին անցամաքելի ազբիւրը...» (*):

Այսօր, երբ մենք կ'ուզենք, բարեկարգական ճամբով իրարու մօտեցընել հայ ժողովուրդը և հայ եկեղեցին, պէտք է իբր սկզբունք ընդունինք, թէ պարտաւոր ենք հետեւիլ այն ոգիին և ուղղութեան, որով առաջնորդուեցան մեր Ազգ. եկեղեցիի Մեծ Հիմնադիրները: Որովհետեւ եկեղեցի մը ա՛յն ատեն միայն լրացուած կը համարուի իր ազգային հանգամանքը, երբ մասնաւորուած դաւանական հաւատալիքի մը հետ, կ'ուենեայ նաեւ իր սեփական կենդանի լեզուն: Որոչ է, թէ մինչև հինգերորդ դարու առաջին քա-

(*) Տես մեր ԲԱՆԱԽՈՍՈՒԹԻՒՆՆԵՐ Ա. Հասորի «Հայ ձգնաժամը Պատմութեան մէջ», (էջ 313—329):

սորդը Հայ եկեղեցին չէր կրցած դեռ ինքզինքը ձերբազատել օտար աղբեցութիւններէ: Հայաստան քաղաքական երկու շրջանակներու բաժնուած էր, և այդպէսով ենթակայ կրօնական երկու ազդեցութիւններու: Բիւղանդական բաժնին մէջ յունարէնը պաշտօնական լեզուն եղած էր եկեղեցիին, իսկ Պարսկականին մէջ ասորերէնը:

Դիւրին է գուշակել թէ եկեղեցիին մէջ օտար լեզուներու այդ գործածութիւնը ի՛նչ գժուարութիւններ կը ստեղծէր: Աւետարանները նախ այդ լեզուներով պիտի կարդացուէին, ու յետոյ, կամ նոյն իսկ ընթերցումին համընթացաբար, թարգմանիչներ հայերէնի պիտի թարգմանէին բնագիրը և բացատրութիւններ տային անոր մասին: Ահա այս օտար ազդեցութիւններն ու անոնցմէ ծնած անպատեհութիւններն էին, որ ներշնչեցին Մեծն Սահակն ու Մեսրոպը, լըրացընելու հայ գիրերու պակասը, և հայ ազգն ու եկեղեցին օժտելու իր լեզուն արտայայտիչ համապատասխան տառերով: Այդ գրի գիւտն էր, որ առաջնորդեց զիրենք ժողովրդական լեզուն տալու քերականական ձեւեր և յղկումներ, և այդպէսով կերտել Ոսկեդարեան գրաբարը: Այս աշխատանքին յաջորդեց Աստուածաշունչի թարգմանութիւնը, որովհետեւ իրենք կ'ուզէին, որ ասէն բանէ առաջ Աստուած հայեցեան խօսի հայ ժողովուրդին հետ, այս վերջինը ձերբազատելու համար օտար ազդեցութիւններէ, և անոր մէջ ստեղծելու խանդի ու եռանդի նոր երակներ, նոր ազբիւրներ:

Կարելի չէ՛ ուրանալ դարերու ընթացքին գրաբար լեզուն արտադրած գրական գանձերն ու ճոխութիւնները, որոնք տակաւին դարեր պիտի ապրին իբր հայ

ստեղծագործ միտքի աստուածային արտայայտութիւնները: Ընդունինք, թէ նոյն իսկ մեր այսօրուան գրական լեզուն իր ճոխութիւնն ու յղկուած գեղեցկութիւնը մեծ մասամբ կը պարտի Ոսկեդարեան լեզուի բարերար ազդեցութեանը: Բայց լեզուական այդ վսեմութիւնը, այդ ճոխութիւնը բաւական պատճառ մը չէ, որ մենք կապուած մնանք անոր մեր եկեղեցական արարողութիւններուն համար, երբ անիկա օտարացած է ժողովուրդին:

Այս խնդրոյն մէջ պէտք է նոյնն ըլլայ մեր փափաքը, մեր նպատակը Սահակի և Մեսրոպի նպատակին հետ: Այսինքն պէտք է որ Աստուած հայերէն խօսի հայ ժողովուրդին հետ: Հարց է, թէ մեր գրաբարը այսօր կարելի՞ է գործածել եկեղեցիին մէջ, ու պէսզի Աստուած հայերէն խօսած ըլլայ հայ ժողովուրդին հետ: Դժբախտաբար ժխտական է ու պիտի մնայ այս հարցումին պատասխանը:

Կաթոլիկ եկեղեցին, իր ծիսական արարողութիւններուն համար կրնայ կառչած մնալ լատիներէնի: Բայց այն օրէն որ Գերմանական, Շուէտական, Անգլիական և Զուէցերիական ազգային եկեղեցիները կազմուեցան, անոնք, ամէն բանէ առաջ, պէտք տեսան ժողովրդական լեզուի թարգմանել Աստուածաչունչն ու եկեղեցական արարողութիւնները, զանոնք հասկնալի ընելու համար ժողովուրդին, և սերտացընելու համար անոր յարաբերութիւնները Աստուծոյ հետ: Այսօր կարելի է ըսել, թէ մեր գրաբար լեզուն ա՛յնքան հասկնալի է մեր ժողովուրդին, որքան լատիներէն արարողութիւն մը գերման գիւղացիին համար: Եւ աւելի առաջ երթալով, պիտի կրնանք ըսել, թէ մեր քահանաներէն ու վարդապետներէն 80 %-ը, և եպիսկոպոսներէ ոմանք իրենց կարգացած

գրաբար մէկ բնագիրը պէտք եղածին պէս հասկնալու կարողութենէն զուրկ կը գտնուին: Ուրեմն լեզուական տեսակէտով ալ անհասկացողութիւնը կատարեալ է քահանային ու եկեղեցիին միջև, եկեղեցիին ու ժողովուրդին միջև: Կ'արժէ՞ ուրեմն տառին կառչած մնալ: Մեր ազգային պատմութեան այս վտանգաւոր անկիւնագարձին, երբ ազգը ջարդերու, թալանի, և տարագրութեան հետեւանքով չափազանց մասնօրիշ վիճակ մը կը ցուցադրէ, երբ Մեր Ազգ. եկեղեցիէն զատ յենարան չունինք, մեր գոյութեան տեսականութիւնը ապահովելու, եւ վստահ եմ թէ, եթէ այսօր Սահակ և Մեսրոպ վերագառնային իրենց գերեզմաններէն, իրենք առաջինը պիտի ըլլային պահանջողներն, որպէսզի Աստուած անգամ մըն ալ հայերէն խօսի հայ ժողովուրդին հետ: Եւ իրենց թարգմանիչի սրբազան պաշտօնը անգամ մըն ալ պիտի ստանձնէին նոր հայերէնի թարգմանելու համար եկեղեցական գիրքերը:

Յարգ մեր հայրապետները թերացան իրենց կոչումին, իրենց պատասխանատուութեանը մէջ, թեւրեւ խորհելով, թէ իրենց պարտականութիւնն է անաղարտ պահպանել ինչ որ հնութիւնը կտակած է իրենց: Ու կառչեցան գրին, և մոռցան թէ «գիրը կը սպաննէ. ոգին կ'ապրեցընէ»: Անոնք աւելի լաւ գործ մը, կրօնապէս ու ազգայնապէս յիշատակելի գործ մը ըրած պիտի ըլլային մեծ հայրապետները առաջնորդող ոգին իւրացընելով, և շարունակելով անոնց ազգապահպան գործը, ժամանակի հրամայական պէտքերու համաձայն: Մէկ խօսքով պէտք էր ցարգ արդիացուցած ըլլային աստուածապաշտութեան լեզուն:

Այսօր գրական-ժողովրդական լեզուի երկու ճիւղաւորումներ ունինք արեւելահայ և արեւմտահայ, կամ թրքահայ և ռուսահայ բարբառներ: Աստուածապաշտու-

Թեան լեզուն արդիացընելու համար պէտք է անոնցմէ մէկին կամ միւսին նախապատուութիւն տալ, և կամ աւելի ճիշդը, աշխատիլ երկու բարբառներուն մէջ միութեան եզրեր գտնել, և երկուքին համադրութեամբ, ու միջին ճամբով մը կատարել թարգմանութեան կենսական գործը:

Երբ այսպէս ընդհանուր առմամբ եկեղեցիի լեզուն կ'արդիանայ մինք կրնանք, նոր լեզուին զուգահեռաբար, իրենց գրաբարի իսկութեանը մէջ պահել շատ մը շարականներու հին լեզուով գործածութիւնը, անշուշտ համառօտուած ձեւի տակ, և Շարականներու տպագրութեան ատեն անոնց աշխարհաբար թարգմանութիւնը կցելով բնագրին:

ԺԳ.

ԸՆԿԵՐԱԿԱՆ ՕԺԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

Բարեկարգութեան այս պայմանները ի գործ դրուելէ վերջ, տակաւին չէ՛ կարելի վտահիլ, թէ դարմանած պիտի ըլլանք ժողովրդական ուժացումի և անտարբերութեան պատճառները: Իսլամական խրթնութիւններէ, և ծիսական խորթութիւններէ անկախ, տակաւին կան պատճառներ, որոնք ծնունդ տուած են եկեղեցիի ու հաւատքի հանդէպ անտարբերութեան, նոյն իսկ արհամարհանքի: Այդ պատճառները ընկերաբարոյական են, գեղագիտական և հոգեբանական: Պահ մը վերլուծենք այդ պատճառները:

Քրիստոնէութիւնը իր ծագման օրերուն կրօնք մը ըլլալէ աւելի բարոյական ուսուցում մըն էր և ընկերական օգնութեան կազմակերպութիւն մը: Քրիստոնէութեան առաջին գործիչները զբաղեցան, աւելի ու աւելի, բարոյական և ընկերական գործով: Անոնք փնտեցին անժառանգները, բախտէն հալածուածները, զրկուածները, անոնց խորատկուած հոգիներուն խորը արթնցուցին օրուան զրկումներուն հանդուրժելու կոբովը, և վաղուան ազատութեան յոյսը, որ միակ անունն է բոլոր կրօններու աստուածներուն: Հիւանդներու սնարին մօտ տարին միթարութեան շունչը: Կազմակերպեցին հասարակաց սեղաններ, ազապներ, անօթիները կշտացընելու համար, և ներքին հանդանակութիւններով օգնութեան հասան յուսահատ պար-

տականներուն : Գերիներու փրկութեան փոխարժէք հայթայթեցին : Եւ այս ընկերական և բարոյական գործունէութեան հետեւանքով էր, որ ժողովրդական զանգուածը, ամբողջը կապեցին քրիստոնէութեան բուննին : Եւ իրենց հաւաքոյթները միասիւք հանգամանք ունէին :

Այսօր Քրիստոնէութիւնը տարբեր երեւոյթ, տարբեր հանգամանք կը ցուցադրէ ամէն տեղ : Հիմա գոյութիւն չունին եկեղեցիով սկսուած և ընկերական մխիթարութեան յատկացուած ձեռնարկ և հաստատութիւն : Փակուած են եկեղեցիի ստեղծած անկերանոցները, հիւանդանոցները, հիւրանոցները, և ժողովրդական զանգուածը թողուած է միս մինակ իր տառապանքին մէջ, անօք և անմխիթար : Եւ ինչպէս Ալէքսիս Ռէյ դիտել տուաւ. «եկեղեցականութեան մեծամասնութիւնը չափազանց մոռցաւ թէ աղքատները, անժառանգները, և ժողովուրդն է եկեղեցիին ճշմարիտ գանձը : Եւ այդ գանձը չափազանց անտեսեց . . . : Ողորմութեան առաջին պտուղն է եղբայրութեան և արդարութեան ոգին : Եկեղեցիները պայքար չը մղեցին ընկերական անարդարութիւններու դէմ. մարդը չը պաշտպանեցին դրամագլուխին դէմ, և այնպէս ցոյց տուին, թէ տեսութենէ կորսնցուցած են Աւետարանի ընկերական առաքելութիւնը, սահմանափակուելու համար զուտ վարդապետական և կրօնական ուսուցումի մը մէջ : Այն ատեն զանգուածները, հարստահարուած՝ ժամանակակից գոյութեան բարդ պայմաններէն, պաշտամունքներէ հեռացան, իբրև պահպանողականներէ, և հետեւեցան հակաքրիստոնէութեան միասակար հովիւներու . . . , որոնք իրենց կը խոստանային աւելի թոշակ, նուազ աշխատանք, և պարապ երկինքի մը տակ, և անընտանիք ու անհայ-

րենիք աշխարհի մը մէջ, ոչնչութիւնով սահմանափակուած մոլութիւններու զրախտ մը (*) :

Այն տաղնապը, որուն ենթարկուած են այսօր աշխարհի բոլոր եկեղեցիները, ստեղծուած է, ուրեմն, բուն իսկ կրօնքի ձեռքով, և անոր թերացումով : Իսկող կրօնները, գաղափարի տեսակէտով, շարունակ միջավայր և գիրք փոխած են : Ամէնքն ալ գործի սկսած են նախ կոչում ընելով աղքատներու, և իրենց ոտքին կռուան մը ստեղծելէ յետոյ անցած են հարուստներու կողմը : Ի պահանջել հարկին դարձած են յառաջդիմական, նոյն իսկ յեղափոխական : Եւ երբ ալ իրենց գոյութիւնը ապահոված են, սկսած են պահպանողական ըլլալ, իրենց գոյութեան պահպանումին համար : Քրիստոնէութիւնն ալ քալեց այդ միևնոյն արահետներէն : Մարդերու հաւասարութիւնը քարոզելով մեծագոյն հարուածը տուաւ հոգմէական աղանուպետականութեան, ընտանիքի գաղափարին դէմ պայքարելով : Յետոյ լքեց աղքատներու դասակարգը, անցնելու համար դրամատիրութեան կողմը : Իր այս շրջափոխութիւններու միջոցին, երբ անտեսեց աղքատները, և թերացաւ իր ընկերական կոչումին մէջ, չը խորհեցաւ, թէ ծէսերն ու վարդապետութիւնները առանձինն անկարող պիտի ըլլային կենդանի պահելու կրօնական ո՛րևէ հաստատութիւն : Ընկերական գործին կարեւորութեան հետ ուղիղ կը համեմատի եկեղեցիի մը ստեղծած հմայքին ու ազդեցութեան աստիճանաչափը. ո՛րքան քիչ է ընկերական օժանդակութեան գործը, այնքա՛ն անհրապոյր է եկեղեցիին կրօնական

(*) Տես մեր «ԵԿԵՂԵՑԻ ԵՒ ՊԵՏՈՒԹԻՒՆ» յօդուածաշարին է. («Ա. Մամուլ», 1920 Սեպտ. 19 թիւ 2352):

ձեռնարկը համայնքի մը աչքին. ո՛րքան տկար է բարոյական ներշնչւմի աղբիւրը եկեղեցիէն ներս, այնքա՛ն տկար է անոր քաջողութիւնը, անոր հմայքը ժողովուրդին համար:

Քրիստոնէական եկեղեցին, մերն ալ մէջը ըլլալով, չը բաւականացաւ արհամարհելով զրկուած դասակարգը. ան միեւնոյն ժամանակ քաջալերեց հարուստին մոլութիւններն ու փառասիրութիւնները: Խորհուրդներու մատակարարութիւնը սակագիններով պղտորեց: Փառաւոր հանդիսութիւններով պատուեց այլատերած հարուստներու բորբոսած զիականքը, և աղքատին վերապահեց անհողի, անջիւղ փշրանքներ միայն: Ու դեռ աւելին ալ կայ: Քրիստոնէական եկեղեցին շատերէն երազուած իր արքայութիւնը հարուստներուն վաճառեց, և անոնց առջեւ փակեց իր դժոխքին զուռները, վճարուած գումարներու փոխարէն: Ու ժողովուրդին միջակ ու աղքատ դասակարգը, այսինքն բուն ժողովուրդը, «եկեղեցիին շէմարիա գանձը», չարաբաստօրէն զգաց, թէ ինք զրկեալ մըն է ո՛չ միայն իր երկրաւոր կեանքին մէջ, այլ և քրիստոնէութեան երկինքին մէջ: Որովհետեւ դարերէ ի վեր չը լուսեցաւ ձայն մը, որ ըսէր տառապող դասակարգին. «եկայք առիս ամենայն վաստակեալք և բեռնաւորք և ևս հանգուցից զձեզ»:

Ընդունինք, թէ ծանր է այս յուսախարութիւնը, այս հիասթափումը ժողովուրդին համար, որ կեանքի պէտք ունի, կեանքի իր լիութեամբ, իր բովանդակ պայմաններով, և կրօնքին կը մնար ցոյց տալ, թէ ինք կեանք մըն է, սնունդ մըն է կեանքի և անոր տենչանքներուն ու իտէալին: Մինչդեռ ցաւալի է ըսել, թէ խղում մը գոյութիւն ունի այսօր «ընկերական իտէալին» և եկեղեցիին միջեւ: «Բարոյականութեան և եկեղեցիին միջեւ խղումը աղիտաւոր նշան մըն է:

Ահա տգէտ կրօններ, յուրի կրօններ, որոնք գերութիւնն ու գերութեան վաճառականութիւնը կը քաջալերեն, ինչպէս նաեւ յարմար տեղերու մէջ կուսպաշառութիւնները, ուր արարողութիւններու սպիտակութիւնը կը ծածկէ ներողութեան ամօթը»: (Էմբրսըն):

Եկեղեցիի գոյութեան պայմաններէն մէկն է մղում տալ ընկերական գործին. խորտակել խտրութեան պատուարները, որոնք եկեղեցիին ձեռքով հիւսուած են դասակարգերու բաժանումին համար. պէտք է այրել սակագիններու ցանկերը, անխորական ոգիով կարենալ մօտենալու համար ժողովրդական բոլոր խաւերուն, անժառանգներու հողիներուն խորը կարենալ վերատեղծելու համար մեռած հաւատքին, խորտակուած յոյսին սեղանները:

ԺԴ.

ԳԵՂԱԳԻՏԱԿԱՆ ՀԱՍԿԱՑՈՂՈՒԹԻՒՆ

Եկեղեցիի հանդէպ ժողովրդական ուժացումի պատճառներէն մէկն ալ, կարգ մը մաշած վարդապետութիւններու շարքին, պակասն է գեղապիտական ըմբռնումին ու հասկացողութեան, զոր եկեղեցին ցուցադրած է իր ծագումի օրերէն ի վեր:

Քրիստոնէութիւնը իր բարոյական ուսուցումը ըսկըսած ըլլալով քարոզել զրկուածներու և ժողովրդական աղքատ դասակարգին, անհողութենէ աւելի խրաշուժ մը ունեցած է գեղապիտական զգացումէ և ցուցադրութիւններէ, յարմարելու համար քարոզուած միջավայրի ընկերական և մշակութային պայմաններուն: Ստրուկ, ուրախութենէ և ժպիտէ զուրկ ժողովուրդներ իրենց ապրած թշուառ կեանքին և իրենց անձնական տիպարին վրայ կաղապարած են իրենց պաշտած Յիսուսը: Եւ առաջին քարոզիչները, միեւնոյն ախպէ ու խմորէ մարդիկ, իրենց քարոզած մարգարէն ներկայացուցած են «սգեղ» և «անարգ», հիմնուելուելով մարգարէին խօսքերուն վրայ (Ես. ԺԳ. 2-3): Այդ ըմբռնումը առիթ տուաւ Կելտոսի, որ յարձակի քրիստոնէութեան դէմ, զայն ներկայացընելով իբր «սգեղ ֆարոգիչի մը սգեղ գործը», քանի որ քրիստոնեաներ զանի կը նկատէին «փոքր, ազեղ, և առանց աշխուժութեան» (ՈՐՈԳԻՆԷՄ. քնդդիմ Կելտոսի):

Համոզումը նոյնը մնաց հեթանոս իմաստասէր-

ներու դէպի քրիստոնէութիւն զարձէն վերջն ալ: Այնպէս որ Կղեմէս Աղեքսանդրացի, արդարացնելու համար Քրիստոսի ազեղութիւնը, ըսաւ. «Քրիստոս անարգ եւ եւ սմոյն, որպէսզի ո՛չ ոք հրապուրուելով անոր գեղեցկութենէն, անվայր մնայ իր ուսուցման հանդէպ»: Եւ Տերտուղիանոս ու Կիւրեղ Աղեքսանդրացի նոյն ըմբռնումը որդեգրեցին: Իրենց ժամանակի խորհող այդ մեծ միտքերը, որոնք քրիստոնէական եկեղեցիի շրջանակին մէջ «աստուածաբան» անունով ձանչցուեցան, չկրցին զանազանել մարմինի և խօսքի գեղեցկութիւնները, և չկրցին ըմբռնել, թէ գեղեցիկ գաղափար մը, շատ աւելի գեղեցիկ է և հրապուրիչ, գեղեցիկ և բարեկազմ մարդու մը բերնին, քան անարգ և «առանց աշխուժութեան» մարդու մը բերնին մէջ:

Եւ գտնուեցան նոյն իսկ եկեղեցւոյ Հայրեր, որոնք ուզեցին երեւակայել Քրիստոս մը, որ կեանքին մէջ չէ՛ խնդացած բնաւ: Եւ այս համոզումը գամուած մնաց անոնց միտքին մէջ, նոյն իսկ, երբ, եկեղեցիի յաղթանակէն յետոյ, քրիստոնեաներ այլ ևս հաճոյք չը զգացին Յիսուսի անարգ և տգեղ դիմագծէն, և ահոր տուին «գեղեցկագոյն» կերպարանք մը, հիմնուելով Լենտուրոս Բղեշի վերագրուած կեղծ նամակի մը, և Սաղմոսի տողերուն վրայ (Սաղմ. ԽԴ. 3. 4.): Ոսկերբան անգամ այն համոզումը ունեցած է, թէ Յիսուս իր կեանքին մէջ չխնդաց բնաւ (ՀԱՏՈՒԱԾՔ ՈՍԿԵՔԵՐՍՆԻ ԷՋ 259): Տարօրինակ ըմբռնում...: Կրնանք երեւակայել, թէ երբ Յիսուս Կանայի հարսանիքին կը մասնակցէր, հոն ո՛չ թէ տրամութիւն և արցունք տարաւ, այլ ժպիտ, ծիծաղ, զուարթութիւն: Բաց աստի երբ իր կենդանութեան կ'ամբաստանուէր իբրեւ արբեցող (Մտթ. ԺԱ. 19. Ղուկ. Է. 34), այդպիսի մարդ մը ինչպէ՞ս կրնար զսպած ըլլալ ուրա-

խութեան կամ արհամարհանքի ժպիտն ու ծիծաղը (*):

Մենք չենք զարմանար այսօրինակ ըմբռումներու վրայ: Անբնականութիւնը (absurdité) յատկանիչն է եղած եկեղեցւոյ Հայրերու մտածելակերպին, և անոնցմէ կարելի էր սպասել ամէն ինչ որ հակառակ է մարդկային բնութեան: Հեթանոսական ըմբռումներով պատրաստուած քրիստոնէական մոլորածմանը թիւնը տարբեր արդիւնք չէր կրնար աւել:

Եկեղեցիի Հայրերուն անճաշակ, հակագեղագիտական և հակաբնական այս հակումներն եղան պատճառ, որ ազդուութիւնը յատկանիչը կազմէ քրիստոնէական եկեղեցիին: Արդէն գրած եմ ժամանակին, թէ մարդիկ ո՛րպիսի մտայնութեան տէր եղած ըլլալու են, կարենալ խորհելու համար, թէ գեղեցկութիւնը կը փաստէ բարոյական ուսուցումին: Անձնապէս սա համոզումը ունիմ, թէ Յիսուսի քարոզած բարոյականը շատ աւելի պէտք է չեչտուած եղած ըլլայ Նազարէթցիի յատուկ իր անձնական հրապուրչութեամբ, իր նայուածքին ու գեղեցկութեան կախարդող թովչութեամբ (**): Ընդունինք, թէ բարոյականին լրացուցիչը գեղեցկութիւնն է. և կարծեմ յարակարծութիւն (paradoxe) մը պիտի չըլլար ընդունիլ, թէ բարի և չար վերացական բառերու հոմանիչ են գրեթէ գեղեցիկ և սգեղ բառերը:

(*) Այս մասին ընդարձակօրէն խօսած եմ արդէն մեր ՊԱՏԿԵՐՆԵՐԸ երկասիրութեան մէջ, «Պատկեր և զիմացութիւն Յիսուսի» հատուածով (էջ 26—38):

(**) Նազարէթ ծանօթ եր իբր կեդրոն մը, ուր փիւնիկեան, սեմական, արաբական եւ յունական արիւնք խառնուած եր իրարու հետ, եւ որուն ժողովուրդը արիւնքի այդ խաչասումներու հետեւանով, աւելի գեղեցիկ եր եւ կենցաղասեր: (Տես. մեր ԴՐՈՒԱԳՆԵՐԸ, էջ 101—108):

Այնպէս, որ գործ մը, կեանք մը բարի է, որովհետեւ գեղեցիկ է, և չար, որովհետեւ ազեղ է: Տոքտ. Ալէքսիս Քարրէլ իր *L'Homme, Cet Inconnu* գիտական հատորին մէջ կը գրէ. «Բարին հոմանիչ է արդարութեան, մարդասիրութեան, և գեղեցկութեան: Չարը՝ հասարկութեան, չարութեան և ազեղութեան» (էջ 151):

Մասնաւորելով մեր խօսքը մեր եկեղեցիի մասին, պէտք է ընդունիլ, թէ ազեղութեան այդ հին ըմբռումը ապրեցուցած է իր մէջ (*): Հոն ազեղ են, պատուոյ առարկայ իր սրբազան նկարները: Դեռ դար մը առաջ Պոլսոյ Մայր եկեղեցիի աւագ սեղանին համար Իտալիոյ մէջ պատրաստուած Աստուածնայ պատկեր մը ժողովրդական մերժումի հանդիպեցաւ գեղեցիկ եղած ըլլալուն համար, և օրուան Պատրիարքը ստիպուեցաւ այդ գեղեցիկ նկարը զրկել Արմաշի վանքը, զարգարելու համար անոր եկեղեցիին աւագ խորանը, և ուր մնաց մինչեւ վերջին տարագրութիւնները:

Նկարներու ազեղութենէն զատ ազտօտ են մեր եկեղեցիները, սեղաններէն սկսեալ մինչեւ քահանային զգեստը, եկեղեցիին ներսն ու դուրսը: Տգեղ է ժողովուրդին երթեւեկն ու կեցուածքը, ազեղ՝ երաժշտութիւնը, անգոյն և անջիզ՝ արուած քարոզը, ազգեղ՝ արարողութիւնները: Հոն կարծես խուլ և անգիտակից հալածանք մը կայ գեղեցկութեան դէմ: Եւ

(*) Այսօր չե՛ կարելի ըսել թէ սգեղ է Կարոյիկ եկեղեցին: Վերածնութեան դարը բօքուած է անոր վրայէն սգեղութեան հին փոշիները, եւ անոր ծոցը փոխադրած է հին Հռովմի կրկեսներն ու հրապարակները գարդարող արձաններուն նմանողութեան ոգին: Եւ այսօրուան Հռովմի եկեղեցին, իր գեղեցկութեամբ եւ իր արձաններու չափազանցութիւններով աւելի հեթանոսական է քան քրիստոնէական:

ալ ինչպէ՞ս կ'ուզէ՞ս որ քիչ ու շատ գեղագիտական ճաշակ, և գեղարուեստական հասկացողութիւն ունեցողող անհատներ հանդուրժէին կապուած մնալ եկեղեցիի մը և կրօնքի մը, որ անուղղակի կերպով կը քաջալիրէ, կը սրբագործէ ագեղութիւնը իր բոլոր ձեւերուն մէջ (*):

Ընդունինք, թէ չէ՛ կարելի կրօնքի մը գեղեցկութիւնը շրջանակել ագեղ եկեղեցիով մը: Եթէ կ'ընդունինք, թէ մարգկային միաքի և սիրտի խոյանքը դէպի գեղեցկութիւնը կը միտի գրականութեան և արուեստի բոլոր ճիւղերուն, ապրելակերպի, գաղափարական իմացումներու և կեանքի բմբունումի ու արտայայտութեան մարզին մէջ, կրօնքը չկրնար ընդվզիլ այս ուղղութեան դէմ, և բացառութիւն մը կազմել հակառակ անոր: Եւ եթէ փորձէր այդ ընդվզումը, ի վիստ իրեն շարժած պիտի ըլլար: Բաց աստի, եթէ կրօնքը հոգիներու բանաստեղծութիւնն է, — և իբրև այդ միայն գոյութեան իրաւունք ունի կրօնքը — ինչո՞ւ չաշխատինք տալու այդ սրբազան բանաստեղծութեան անհրաժեշտ յանգստորումն ու կշռականութիւն

(*) Հայկական եկեղեցիի գեղեցիկ շինուածք մը ունեիմք, կառուցուած հայկական նախնապետութեան բնական կաթողիկէի դրութեամբ, այդ գեղեցիկ շինուածքն ալ պղծուեցաւ. սգեք նախնապետներու երեսնէ: Ու հիմա ամենուրեք կը տեսնենք հայկական եկեղեցիներ, գմբէթանման կուզեր իրենց ուսերուն վրայ, եւ սիւն կոչուած անբացուպեր, իրենց անուրից սակ: Անհրաժեշտ է, որ Հոգեւոր Վերին Իշխանութիւնը վերջ մը դնէ այս սգեղութիւններուն, արգիլէ նախնապետական խառնակ դրութեամբ եկեղեցի շինելու սովորութիւնը, եւ հայ եկեղեցիին նախնա պաշտարանիչ բնէ հայ նախնապետական ձեւը, որ մեր ազգային փառքերէն մին կը կազմէ:

նը, ինչո՞ւ չը հազցընենք անոր մարգկային մտածումին ամենագեղեցիկ, միեւնոյն ժամանակ ամենաբարոյական հանդերձանքը. ինչո՞ւ թողունք, որ ան քաջկըռուի աւանդութիւններու և սովորութիւններու գերեզմաննոցին մածուցիկ փոշիներուն մէջ: Մաքրութիւնը, նման գեղեցկութեան, անհատական և հաւատարմական առաքինութիւն մըն է, և իբր այդ պէտք է գործադրել զայն, մանաւանդ սրբավայրի մը մէջ:

Գեղագիտական ըմբռումներու մարզին մէջ պէտք է թօթափենք մենէ հին համոզումները, հին ճշմարտութիւնները, որովհետեւ անոնք գաղթած են համոզում և ճշարտութիւն ըլլալէ, քանի որ կը հակասեն մեր հոգեկան հակումներուն: Էմբըսըն իրաւամբ գրեց. «Պահելով հանդերձ անցեալին յարգանքը, պէտք է նախապատուութիւն տալ ներկայ ճշմարտութեան, բազդատմամբ ճշմարտութեան հին ըմբռումին: Երբ այս քաջութիւնը կը պակսի, երբ մէկը չկրնար հրատեշտ տալ հին ձեւերու, որոնք անցողակի սպաստան մը կրնային եղած ըլլալ միայն, խորհրդանշանը կամ հանգանակը (symbole) չլթայ մը կ'ըլլայ, և գաղափարը բանտ մը»:

Ժողովուրդներ ծարաւի են ազատութեան, և պիտի ընդվզին շարունակ արգելափակումի գաղափարին դէմ, թէ իսկ այդ գաղափարը քարոզուած ըլլայ կրօնքին ու եկեղեցիի կողմէն:

Անհրաժեշտ է եկեղեցիին տալ գեղագիտական հըրապուրչութեան մը դրոշմը: Այսօր թատրոններն ու սինէմաները շատ աւելի խճողուած են բազմութիւնութիւններով, մինչ նոյն համեմատութեամբ եկեղեցիներն է որ կը դատարկանան: Առաջիներուն քաջողութիւնը և եկեղեցիներէն խորշումը կարելի չէ՛ միայն

բացատրել թատրոնին ու սինէմային պոռնիկ ցուցադրութիւններով: անոնք այդ ցուցադրութիւնները կ'ընեն գեղադիտական այնպիսի ճաշակով մը, որ անհատները իրեն քաշելու մոգական ոյժը ունի: Երանի թէ եկեղեցիները շարունակած ըլլային կրօնական թատրոններ ներկայացընելու սովորութիւնը, զոր կաթողիկ եկեղեցին ի զորձ կը դնէր երբեմն: Եւ այդ ներկայացումները պիտի կրնային իբր ազգակ ծառայել նաեւ միասիւք ոգիի վերստեղծումին: Վերջերս անգլիական մամուլի մէջ ալ արտայայտուեցան այսօրինակ գաղափարներ և բաղձանքներ, կարենալ աւելցընելու համար սաճարին հրապուրչութիւնը:

ԺԵ.

ՄԻՍՏԻՔ ՀՈԳԻԻՆ ՊԱԿԱՍԸ

Ուրիշ պարագայ մը, որ շատ աւելի նշանակական է, միասիւք ոգիին պակասն է արդի սերունդին մէջ, եւ չը մոռնանք, թէ կրօններուն հիմը միասիւքականութիւնն է:

Մեր դարը հրաժեշտ տուած է միասիւքականութեան և միասիւք ոգիին, որ իր ծագման մէջ բնատիպ յատկանիչը կը կազմէ ընծայացուներու (initiates) և ջերմիտանդ հաւատաւորներու: Մեզ առաջնորդող ներկայ քաղաքակրթութիւնը, որ ծանօթ է քրիստոնէական քաղաքակրթութիւն անունով, նիւթականացուցած է ամէն ինչ: Գիտութիւնը մեքենականացուցած է մինչեւ իսկ մարդը: Արդի քրիստոնէական քաղաքակրթութիւնը իրեն համար զբաղումի առարկայ ըրած է միայն ստամոքսի, դիւրակեցութեան և կեանքի վայելքին ապահովութիւնը: Ծարտարարուեստի, տնտեսագիտութեան, նոյն իսկ կրթական հաստատութիւններու բոլոր աշխատանքը ուղղուած են միայն այդ նիւթական պայմաններու ստեղծումին, պահպանութեան և տիրապետութեան: Հարուստ ըլլալու մտասեւեռումը զրաւած է մարդուն կազմախօսական կառուցուածքին ամբողջ գործունէութիւնը, և փոշիացուցած անոր հոգեբանական հակումները, բարոյական զգացումը: Պատասխանատուութեան ոգին հրաժեշտ տուած է անհատներէ ու հաւաքականութիւններէ: Միջոցներու խտրութեան սկզբունք գոյութիւն չունի յաջողութեան ճամբուն վրայ: Հոգեբանական

այս վիճակը ինքնին ժխտումն է կրօնքին ու կրօնական զգացումին :

Ապահովարար բարոյական այս փլուզումին աղի-
աււոր հեռեւանքները պիտի չկրէր մարդկութիւնը,
եթէ արդի քաղաքակրթութեան մայրն եղող Քրիստո-
նէութիւնը իր բարոյականը հիմնած չըլլար «Վարձքի
ու Պատիժի» սկզբունքին վրայ : Դժոխքի ու արքա-
յութեան մասին եղած հաւատարիքներուն ուրացումէն
վերջ, այլ եւս քրիստոնէական բարոյական մը զըր-
կուած կ'ըլլար իր հիմերէն : Այսպէս ալ պատահեցաւ :

Եկեղեցին, առանց զգալու, թէ միստիք ոգիին
կորուստով իր ոտքի կռուանն է, որ կը փլչի, եկեղե-
ցին անկարող ըմբռնելու ժամանակին անզգած մեքե-
նականացումին յառաջխաղացութիւնը, ապաստանած՝
աւանդութեան և տիեզերական ժաղովներու ձեռքով
կառուցուած չինական պարիսպներու ետին, թոյլ տը-
ւած է, որ կրօնքն ալ կազալով մտնէ բանականացումի
(rationalisation) ճամբուն մէջ, և ըլլայ կրօնք մը,
որ ոչ բանավարական է և ոչ միստիք : Ու չկրցաւ տես-
նել, թէ այդ կիսատ ու անյաջող յեղաշրջումի ընթաց-
քին կրօնքին հիմունքը կազմող միստիքականութիւ-
նըն էր, որ մահուան կը դատապարտուէր բանավարու-
թեան խառնարանին մէջ : Շատ իրաւամբ Տոքոմ. Քար-
բէլ ըսած է այս առթիւ. «Նովիւնները, կրօնքը բանա-
կանացուցած են : Անոնք կրօնքէն ջնջած են միստի-
քական ամէն տարր : Եւ, սակայն, չեն յաջողած դէպի
եկեղեցի քաշել արդիական մարդիկը : Իրենց կէս թա-
փուր եկեղեցիներուն մէջ ի դուր տկար բարոյական
մը կը քարոզեն : Անոնք ինքզինքնուն առած են գերը
այն ոստիկաններուն, որոնք կ'աշխատին պահպանել,
ի նպատակ հարուստներուն, արդի ընկերութեան շրջա-
նակները (cadres) : Կամ լաւ եւս նման ոստիկաննե-

րու, որոնք կը շոյեն ամբոխներու զգայականութիւնն
(sentimentalité) և անիմացութիւնը (inintelligence)» :

Քրիստոնէական քաղաքակրթութիւնը, ի վնաս-
զինքը ծնող քրիստոնէական կրօնքին, նոր սերունդ-
ներու մէջ ցամքեցուցած է հոգեկան հայեցողութեան,
և աննիւթին ու բարոյականին տենչացող ազնիւ խո-
յանքներու ակերը, խորտակած է աղնուառանջ խոհալ-
ներու շարժիչ թելերը : Շատ զիտնալու, շատ ունենա-
լու, շատ վայելելու հրամայական պէտքն ու յօժարու-
թիւնը քանդած է մարդուն հոգեկան և բարոյական
տաճարը, և ալ տեղ չէ՛ թողած, մարդուն խորքին
մէջ, որ կարենար իբր ապաստան, իբր թաւ ծառայել
հին աստուածներուն : Արդի քաղաքակրթութիւնը հա-
կամարդկային է, ո՛չ միայն անոր համար, որ կը ծա-
ռայէ մարդկային կեանքը խանդարելու իր գործարա-
նաւորութեան մէջ, այլ և անոր համար, որ իսպառ
անտեսած է հոգեբանական պէտքերու գոյութիւնն ու
անոնց գոհացումին կարեւորութիւնը : Ան չէ՛ կրցած
զանազանել օգտակարը վնասակարէն, ու նոյն իսկ չէ
ուզած ուսումնասիրել, թէ արմատական ի՞նչ փոփո-
փոխութիւններ պէտք էին գիտական յառաջդիմու-
թիւնները կարենալ օգտակարապէս յարմարցընելու
համար կեանքի նոր պայմաններուն : Եւ եթէ հոս ու-
հոն կը տեսնուին տգէտներու խմբաւորումներ, որոնք
ինքզինքնին նուիրուած ցոյց կուտան նոր ու կեղծ
միստիքականութեան մը ապուշ զարտուղութիւննե-
րուն (բուհնի, մուհապէքնի), անոնք ո՛չ միայն իրենց
գոյութիւնը կը քաշկռտեն եկեղեցիի շրջանակէն դուրս,
այլ և որակով ու քանակով չափազանց աննշան, չա-
փազանց զանցառելի ինքնութիւն մը կը ցուցադրեն
իրենց ստորնաքարչ կենցաղով : Անոնց մէջ ո՛չ հաւատ-
քի հասկցուած ըմբռնումը կայ, և ո՛չ ալ երբեմնի-
հոշակաւոր միստիքներուն աստուածատեսութիւնը :

Անոնց մէջ հիմնովին կը պակսի ընծայացուներու յատուկ միատիքն ու միատիքութիւնը (mysticité)։ Մարդկային հաւատաւոր միտքին անհրաժեշտ միատիքականութիւնը հրաժեշտ տուած է մարդկութեան։ Անոր համար է, որ անկրօնութիւնը կրօնն է եղած այսօրուան մարդկութեան մեծագոյն զանգուածին։

Ուրեմն արդի կրօնական անտարբերութեան կամ ըսենք հիւանդագին մտայնութեան սերմերը պէտք է փնտռել մեր օգտապաշտ քաղաքակրթութեան հետապնդած ուղղութեանը մէջ։ Նիւթապէս օգտակարէն դատ բան մը նկատողութեան չէ՛ առնուած։ Մեքենական յոռաձգիմութիւնները, քիմիական զարգացումները, ճարտարարուեստական յաջողութիւնները, փորի և քսակի հետ կապ ունեցող խնդիրները հիմը կը կազմեն օրուան կրօնքին։ Մարդ հակասութիւն մըն է եղած ինքն իր մէջ, տեսակ մը աններգաշնակութիւն ո՛չ միայն մարդկային ընկերական շրջանակին, այլ նոյն իսկ ինքն իր մէջ։ Մեքենայ մը, յօժարութիւններով, կիրքերով լեցուն, որ դադրած է մարդկային անհատ մը ըլլալէ։

Եկեղեցին պիտի կրնա՞յ այդ խանդարուած մեքենային — մարդուն — մէջ վերստեղծել կորսուած ներդաշնակութիւնը։ Խնդիրը բաւական բարդ է ու կընճուոտ, կարենալ հաստատական պատասխան մը տալու անոր։ Այսօր ձեռնհաս առաքեալներ ու քարոզիչներ կը պակսին, այդ մեծ հրաշքը կարենալ գործելու համար։ Մեր քարոզիչներէն շատ քիչերն են որ մասամբ իրենց պաշտօնին մասնագիտութիւնը ունեցած ըլլան։ Բայց իրենց ունեցած քարոզչի մասնագիտութիւնն ալ թերի է և անկատար։ Անհատականութիւնը կը պակսի անոնց մօտ։ Բաց աստի անոնք չեն կրցած ըմբռնել, թէ հին համոզումներու վրայ ձեւուած կրօնական մասնագիտութիւն մը այսօր դադրած է մասնագիտու-

թիւն ըլլալէ։ Որչափ ատեն քարոզիչը չէ հետեւած արդի գիտական, ընկերական, գեղագիտական և բարոյախօսական ուսումնասիրութիւններու և յառաջդիմութիւններու, իր խօսքը ձայն բարբառոյ յանապատի պիտի մնայ, թէ իսկ բացառաբար ունեցած ըլլայ իր բնաբանը ընդլայնելու արամաբանական պաշար, լեզուի պերճախօսութիւն, պատկերներու գրաւչութիւն։ Մարդուն կարենալ օգտակարապէս խօսելու համար անհրաժեշտ է զանի ուսումնասիրել իր միջավայրին մէջ, ընկերական, ընտանեկան նոյն իսկ անհատական միջավայրին մէջ, իր հակումներով, իր յօժարութիւններով, արամադրութիւններով, և այդ միջավայրին ու հակումներուն համապատասխան զեղազրեր տալ անհատին ու հաւաքականութեան։ Դժբախտաբար քարոզիչի այդ գիտակցութիւնը գոյութիւն չունի մեր եկեղեցականներուն մօտ։

Բարեբախտաբար, սակայն, քրիստոնէական եկեղեցիներու շարքին, մեր Ազգ. Եկեղեցին մասամբ զերծ կը գտնուի ստեղծուած դժուարին կացութենէն. և այդ իսկ պատճառով իր վերանորոգումի գործը աւելի դիւրին պիտի ըլլայ, քանի որ մեր մէջ եկեղեցին, կրօնական հաստատութեան մը հանգամանքէն անկախ, ազգային աւանդութիւններու, և ազգային միութեան և բաղձանքներու որրան միջնաբերդի մը հանգամանքով օժտուած է։ Կրօնապէս ան կրնայ անտեսուած ըլլալ ժողովուրդէն, ինչպէս միւս լուրր եկեղեցիները, բայց իբր ազգային զգացումներու և յոյսերու խանձարուրք, իր դարաւոր հմայքէն բան մը պիտի չը կորսնցընէ, եթէ մեր եկեղեցականութիւնը գիտնայ զանի մօտեցընել ժողովուրդի սրտին ու հոգիին։

Զեմ զարմար, եթէ Զեկուցումի հեղինակները,

իրենց բարեկարգական ծրագրի մշակութեան ընթացքին, չեն մօտեցած այսպիսի ընկերա-բարոյական, գեղագիտական և հոգեբանական հարցերու: Կ'երեւի, թէ անոնք, կառչած ծէսին ու կրօնական քղանցքին, այլ եւս չեն կրցած տեսնել տարբեր մարզերու մէջ գոյութիւն ունեցող պատճառները, որոնք քիչ մը աւելի խորացուցած են եկեղեցիին հանդէպ ժողովուրդին անտարբերութիւնը:

Բարեկարգական ձեռնարկ մը պէտք է իրագործուի եկեղեցիի շրջանակէն ներս, դաւանականէն մինչեւ գեղագիտականը, ծիսականէն մինչեւ ընկերա-բարոյականը: Եւ ասի անհրաժեշտ է, այսօր առաւել քան երբեք, կարենալ արգիլելու համար ժողովուրդին և եկեղեցիին միջեւ եղած խզումը, անոնց վերջնական ամուսնալուծումը:

Պէտք չէ՛ թողուլ, որ Հայ Ազգ. եկեղեցին փակուած գիրք մը մնայ, կարգալու անկարող ժողովուրդի մը առջեւ: Շատ իրաւամբ ըսուած է, թէ «մարդ չկրնար փակել տաճարի մը դուռները առանց հայրենաբաղձութեան սարսուռի մը, առանց դէպի ետեւ ակնարկ մը նետելու»: Եւ եթէ մեր Հոգեւոր Վերին Իշխանութիւնը, ընդառաջելով ժողովուրդի ընդհանուր բաղձանքին և ժամանակի պէտքերուն, իր բարեկարգիչ ձեռնարկով եկեղեցին մատչելի չընէ ժողովուրդին, պիտի նմանի այն անպսած մարդուն, որ պաղարիւնով պիտի փակէր տաճարին դուռները առանց հայրենաբաղձութեան սարսուռին, առանց խղճի խայթ մը զգալու իր կուրծքին խորը. և այն ատեն վա՛յ իրեն...:

ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹԻՒՆ

Պատմութիւնը դարաւոր յիշատակարան մըն է այն փլուզումներուն, որոնց ենթարկուած են, յաջորդաբար, կրօններն ու քաղաքակրթութիւնները: Հինին հանդէպ պատկառանքը չէ կրցած արգիլել մարդկային միտքին նոր պահանջներն ու վերելքները, ուրկէ նոր քաղաքակրթութիւններ և նոր կրօններ ծնած են: Եւ այս ընթացքը պիտի կանգ չառնու մեր սեմին վրայ: Ապագային իրարու յաջորդող դարերը հանդիսատեսը պիտի ըլլան նմանօրինակ նոր փլուզումներու և նոր կերտումներու:

Մենք այսօր կրօնական տեսակէտով կը գտնուինք այդ ահաւոր փլուզումներէ մէկուն առջև, ու գուցէ առաջին անգամն ըլլալով, պարապութիւնն է, որ մեզ կը շրջապատէ: Մեթէրլինկ իր «Ծաղիկներու իմացականութիւնը» հատորին մէջ կ'ըսէ. «Թող կրօն մը մարի, իրողութիւնը նոր չէ: Մէկէ աւելի անգամներ ան տեղի պիտի ունենայ ժամանակներու գիշերին մէջ. հընովմէական պետութեան վերջաւորութեան տարեգիրները մեզ հանդիսատեսը կ'ընեն հեթանոսութեան (paganisme) մահուան: Բայց մինչեւ այսօր մարդիկ կործանուող տաճարէ մը կ'անցնէին ուրիշ տաճար մը, զոր կը կառուցանէին, մինչդեռ մենք մերը կը լքենք տեղ մը չերթալու համար: Ահա նոր երեւոյթը, անծանօթ իր հետեւանքներովը, որոնց մէջ կ'ապրինք»:

Մարդկութեան այս անուրեւեռութիւնը, տաճարներու այս չգոյուցութիւնն է, որ լրջօրէն խորհիլ կուտայ մեզի: Հոգեկան և բարոյական կեանք մը տեղաւորելու և ապրեցընելու համար տաճարի մը, սրբավայրի մը պէտք ունինք: Եւ անխոհեմութիւն պիտի ըլլար նոր տաճարը չը պատրաստած լքել հինը: Փոխանցումի շրջան մըն է որ կ'ապրինք հին քաղաքակրթութիւններու, հին կրօններու, և նոր քաղաքակրթութիւններու, նոր կրօններու միջև: Էմբրսընի ըմբռնումը, թէ «մենք չառ ուշ ծնած ենք հին հաւատքին համար, և չառ կանուխ՝ նոր հաւատքին համար»: բաւական ոյժ չունի վերջնական խզում մը յառաջ բերելու համար մեր և հինին միջև: Մեզի համար անհրաժեշտը ո՛չ ծէսերու չօղկանքն է, և ո՛չ դաւանական խնդիրներու ձեքծեքումները: Մարդկութիւնը տաճարներու պէտք ունի, անոնց կամարներուն տակ երգելու համար իր հոգիին բանաստեղծութեան, կրօնքին, սաղմոսերգութիւնն: Ուրովհետեւ տաճարէ ու սրբավայրէ զուրկ ամբոխները խօսուն կենդանիներու խմբաւորումներ կրնան ըլլալ, բայց ո՛չ բարոյապէս և հոգեպէս բարձր մարդերու:

Պատմութիւնը հանդիսատեսը եղած է զիբերու եւ աստուածներու յաջորդական երեւումներուն. անուններ իրարու յաջորդած են. Անուանք՝ Ասունամբ ըստ Մաքս Միլլէրի. բարին ու չարը զիրար արմկահարած են բազիններու մէջ, սեղաններու վրայ, ու դեռ այսօր, հակառակ Քրիստոնէութեան քարոզած բարի Աստուծոյ գաղափարին, քրիստոնեայ աշխարհը ուրացած անոր սիրոյ աւետարանին ներշնչումները, յամառօրէն կը շարունակէ վերապրեցընել երկու պիղծ պաշտամունքները Մողոքի և Ոսկի հորթի, երկուքն ալ տաճարներէ արտաքսուած, որոնցմէ մին իր սեղանն է կանգնած բանակներու մէջ, և միւսը, Ոսկի հորթը,

ճարտարարուեստի գործարաններու և սեղանաւորական հաստատութիւններու մէջ: Հոգիներու մէջ ցամքած են քարութեան, սիրոյ և գեղեցկութեան ակերը: Եւ աւելի բարոյացած կեանքի մը յոյսը, գերեզմանուած է սրտերու աւերակներուն տակ:

Ահա թէ ինչու՞ անհրաժեշտութիւն մը կը գառնայ կրօնքի ու եկեղեցիի մը պէտքը: Եւ որչափ ատեն նոր առաքեալ մը չէ՛ պատգամած մեզի նոր կրօնքին աւետարանը, փոխանակ հինը լքելու, պէտք է բարեփոխել զանի, յարմարցընել մեր հոգեկան գոհացումին, զանկա մեր վերելքին սանդուխ շինելու համար: Մարդկութիւնը այսօր մոռցած կը թուի ըլլալ այդ վերելքին անհրաժեշտութիւնն ու կաւերուութիւնը, մոռցած այդ բարձրացումին իբր թեւ ծառայող հոգեբանական և բարոյական տենչանքները, որոնք գերընտիր մասը կը կազմեն իր գոյութեան: Որովհետեւ այսօր մարդը եղած է խեցիէ անօթ մը, ուրկէ խոյս տուած է իր կեանքը բուրումնաւէտող օծութեան անուշահոտ իւղը:

Մարդկային անանուն տառապանքները, գործուած համաշխարհային անիրաւութիւնները, ահաւոր պատերազմներն ու թափուած արիւնները, ընկերական աններդաշնակութիւնները, ընտանեկան քայքայումները, և անհատական անբարոյացումները արդիւնքն են և հետեւանքը բարիի և գեղեցիկի գաղափարի ուրացումին, բարոյական պատասխանատուութեան մոռացումին, անհատին ու հաւաքականութեան մէջ, և հոգիի բանաստեղծութեան, կրօնքի խորհրդապաշտ թելերու խորտակումին: Անհրաժեշտ է, որ մարդկային մարմինի մէկ անկիւնը յատկացուի միտաբողոքին, հոն կարենալ կանգնելու համար մեր հոգեկան թոխքին, մեր բարոյական խոյանքներուն պատուանդան սեղանը, որուն արտաքին ներկայացուցիչը պիտի ըլ-

լայ մեր կրօնքին նուիրուած տաճարը կամ եկեղեցին : Այդ եկեղեցին, անկախ դաւանական հարցերէ ու ծէսերէ, պէտք է օժտուած ըլլայ կարողութեամբը խօսելու մեղի հետ, և արթնցընելու մեր մէջ թմրած հոգեբանական ընդունակութիւններն ու ազգականները :

Ու, առաւել քան երբեք, մեր դարու ստորնաքարչ և սողացող կեանքը պէտք ունի մաքուր իտէալի մը, անոր կարենալ հասնելու ճիգը փորձելու համար : Պէտք ունինք լուսաւոր մտաւիպարներու, սիրոյ և խաղաղութեան ներկայացուցիչ դիւցազներու, կիսաստուածներու, աստուածներու, որոնք կարենան խանդավառել մեր հոգեկան խոյանքները, մեր բարոյական իմացքը, պատասխանատուութեան ոգիին իւրացումը : Եւ միտիք հոգին է, որ զմեզ յարաբերութեան պիտի դնէ այդ աստուածներուն և դիւցազներուն հետ, ան է որ պիտի շահապետէ բարոյապէս վերանորոգուած մարդկութեան վաղուան պատմութեան : Որովհետեւ ուր որ իտէալը կը պակսի, ուր զեղեցիկ մտաւիպարները փոշիի վերածուած են, ուր հաւատքին գերընտիր մասը կազմող Յոյսը կը թառամի, մարդկութիւնը կորսնցուցած կ'ըլլայ իր գերագոյն ոյժը, իր ՀՈՒԻՆ : Առանց իտէալի անհատը կամ ցեղը «կը նմանի անասող երկինքին, ծաղկազուրկ պարտէզին, անձեռ և անորրան տունին, բազնազուրկ և անաստուած տաճարներուն», թէ «առանց իտէալի ցեղը սերնդագործութենէ, անմահութենէ հրաժարած իրաւազուրկ ցեղ մըն է» : Եւ մարդկութիւնը համազրութիւնն է անհատներու և ցեղերու, հետեւաբար և ենթակայ անոնց ճակատագրին : Առանց հաւատքի, առանց յոյսի, առանց սիրոյ կեանքը չղթայ մըն է մարդկութեան վիզին անցում : Եւ չղթան անտանելի է թէ իսկ ոսկիէ կամ վարդերէ շինուած ըլլայ այն :

Ի զուր չէր, որ Կիւսթավ լը Պօն գրեց. «անհատի

մը, դասակարգի մը, ժողովուրդի մը, իտէալը խորտակել, կը նշանակէ անկէ վերցընել ամէն ինչ որ իր յարակցութիւնը, իր մեծութիւնը և իր գործելու պատճառները կը շինէ» : Քաղաքակրթութիւնը դարերով աշխատեցաւ մարդկութեան վերելքին, անոր բարոյական կատարելագործումին, հոգ չէ թէ սխալ միջոցներով և զարտուղի ըմբռնումներով, և մեր սպառած մէկ դարը բաւական եղաւ, իր մեքենական և քիմիական յառաջդիմութիւններով խորտակելու դարերու ընթացքին ստանձնուած զոհողութիւններով, մարտիրոսներու և նահատակներու թափուած արիւններով և ոսկորներով շինուած այդ տաճարը : Տաճանելի է հանդիսատե՞սը ըլլալ տաճարի մը աւերումին, թէ իսկ այդ տաճարը յատկացուած ըլլար հին աստուածներու բնակութեան, հաւատքի հին ըմբռնումներու, փոշուած ծէսերու ցուցադրութեան :

Պէտք է խոստովանել, դժբախտաբար, թէ այս հոգեկան և բարոյական քայքայումին մէջ, եկեղեցին ալ ունեցաւ պատասխանատուութեան իր մեծ բաժինը : Եկեղեցին փորձեց արգելք հանդիսանալ, ամէն մարդի մէջ, մարդկային միտքի յառաջդիմութեան. բանտերու և մահուան խարոյկներու առաջնորդեց գիտութեան և յառաջդիմութեան ռահվիրաները. ալուեւապիսոս խարանեց ճակատները բոլոր անոնց, որոնք իրեն պէս չխորհելու և չհաւատալու քաջութիւնն ունեցան. և հաւատաւնութեան ոճիրներով զգուշի դարձուց կրօնքն ու կրօնական խորհողութիւնը : Եւ կրօնական այս աններողութիւնը գիտութեան և մարդկային զարգացումին տուաւ նահատակներու բանակներ : Եկեղեցին, եթէ գիտակ իր կոչումին, և զարգացումի օրէնքներուն, փոխանակ ժխտական կեցուածք մը ցուցադրելու գիտական և փիլիսոփայական յառաջդիմութիւններու հանդէպ, եթէ փոխանակ արիւններու

մէջ խեղդել փորձելու արթնցող միտքը, քալէր միասին այդ սկսուած յառաջդիմութիւններուն հետ, որոնք թէպէտ ծագումով յունահեթանոսական կամ արաբական, բայց սկսած էին կատարելագործուիլ Քրիստոնէական քաղաքակրթութեան շունչին տակ, ո՛չ միայն արժեցուցած և պահպանած պիտի ըլլար իր գոյութիւնն ու ազդեցութիւնը, այլ և արդի յառաջդիմութեան տուած պիտի ըլլար աւելի օգտակար և բարոյացուցիչ ուղղութիւն մը: Եկեղեցին իր կոչումին և մարդկային յառաջդիմութեան հակառակ ուղղութիւն մը որդեգրեց. և իր ստեղծած դատապարտելի հալածանքներով, բանադրանքով ու խարոյկներով, եթէ մէկ կողմէն ցոյց տուաւ, թէ ինքը ստակում կը զգայ արդար և ողջամիտ քննադութենէ, միւս կողմէ, ազատ խորհողներու միտքին մէջ ստեղծեց կրօնքի հանդէպ զգուանքի զգացումը:

Եւ պէտք է խոստովանիլ թէ ազատ քննադատութիւնը հաւանաբար քանդող ոյժ մը պիտի չունենար, առանց իրեն դէմ հանուած հալածանքներուն, և եթէ եկեղեցին գիտնար ինքզինքը յարմարցընել մարդկային մտածումին և ըմբռնողութեան: Յեղաշրջումի օրէնքը կ'իշխէ ամէն կողմ, ամէն մարդի մէջ: Ժամանակին զրած ենք քննադատութեան մասին, և մատնանշած անոր դերն ու արդիւնքը:

«Քննադատութիւնը ազօրիքի նմանցուցած են յաճախ. աղացուած և ալիւր եղած ցորենը չը բունիք այլ եւս. քննադատութիւնով վերլուծուած հաւատալիք մը ալիւրի վերածուած ցորեն մըն է կ'ըսեն շատեր, կը կորսնցնէ իր աճումի գօրութիւնը, իր ինքնաբերութիւնը, և կ'ըլլայ հասարակ նիւթ մը: Կը սնուցանէ, բայց չը հրապուրեր, կը գոհացընէ, բայց հիացում, պատկառանք չազդեր բնաւ: Իրա՞ւ: Բնազէտը, որ հմտութիւնը ունի բնական օրէնքներուն, իրա՞ւ է,

որ ո եւ է հոգեկան վայելք չը զգար ծիածանի մը մեղկ հիւսուածքէն, որ կը նշմարուի խոնաւ օդի մէջէն սահող ճառագայթներէն. իրա՞ւ է, որ բուսաբանը բան մը չը զգար վայրի ծաղիկի մը բաժակը փեթտած ատեն, կամ կենդանաբանը, փեթակի մը խորը շարուած մեղրածոր բջիջներէն: Անձանօթին հրապոյրը, ընդհակառակն, եթէ իր մէջ ունի տարտամ և վայրենի հրայրքը բոլոր այլանդակութիւններուն (absurdité), ճանչցուած հրաշալիք մը, զրական ճշմարտութիւն մը իրմէն կը ճառագայթէ սքանչելիքը բոլոր վսեմութիւններուն, որոնցմէ այլ եւս անբաժան կ'ապրի գիտակցող հոգին: Եւ եթէ աղացուած ցորենը իր աճումի գօրութիւնը կորսնցընելէ վերջ, իբրեւ սնունդ մեր մարմինը կ'ապրեցընէ, և կը նոյնանայ անոր հետ, քննադատուած և վերլուծուած հաւատալիքն ալ, իր այլանդակութիւնը մերկանալէ վերջ, կը սնուցանէ մեր հոգին, կ'ինքնագնաց անով, և մեզի կուտայ ճշմարտութեան վայելքը...: Գիտակցութենէ զուրկ մարդը աւելի արժէք կուտայ ենթադրութիւններու, և երեւոյթի մը հանդէպ մտքին եկած առաջին կարծիքը իբրեւ ճշմարտութիւն դաւանելու հակամէտ կը դանուի: Այդպիսիները ենթականերն են ա՛յն կրօնքին, որ կարգ մը բնագանցական վարկածներ իբրեւ իրականութիւն կը հրամցընէ իր հետեւողներուն, և չը թողուր որ տեսնեն, յատկօրէն, թէ «արդի գիտութիւնը աւարտած է կրօնական վարկածներու աւերը», բուն հաւատքին տալու համար իր լրութիւնը, իր փառքը, իր կալուածը, ուր այլ եւս չկարենան մտնել ո՛չ յետսամուղ աւանդականութիւնը և ո՛չ ալ կաշկանդող նախապաշարումը...»(*):

(*) Տես մեր ՄՏՔԻ ԹԱՓԱՌՈՒՄՆԵՐԱ Զիկզակ Մըտածումները էջ 241—244:

Մարգարէները կարեւոր ու կենսական դեր մը կատարած են կրօններու սակեղծումին և անոնց պատմութեան մէջ: Ուղղամիտ ու անաչառ քննադատը մարգարէի պաշտօնն է, որ կը կատարէ: Քահանան ծէսին ու երէկի աւանդութեան մարդն է: Իսկ մարգարէն մարդն է ոգիին և ներկային ու վաղուան պահանջներուն: Հին կտակարանի պատմութեան մէկ մեծ մասը պատմութիւնն է քահանայական և մարգարէական գօտեմարտին: Նոր կտակարանը արձագանգն է Մեծ Մարգարէին, Յիսուսի պայքարին հին քահանայական ծիսապաշտութեան դէմ, և պայքարին նպատակն է ո՛չ թէ քանդել հինը, այլ զանի կենդանացընել ոգիով, որովհետեւ «գիրը կը սպաննէ, հոգին կ'ապրեցընէ»: Քահանան պահպանողականութեան ախպարն է եղած երէկ և այսօր, իսկ մարգարէն ազատամիտ գաղափարին ախոյեանը հինին ու նորին մէջ: Եւ ապագան մարգարէին ներշնչումներէն է, որ պիտի ծնի: Այս է եղած դերը մարգարէներուն, որոնք ինքզինքնին ցոյց տուած են, նիւթապաշտ ու ծիսապաշտ դարերու մէջ, Սինայէն կամ Ուրմպոսէն, անապատներէն կամ լարձունքներէն: Ու դեռ մարգարէներ պիտի գան ու պիտի կրթան, «բոլոր գիտունները, որոնք իրենց դարուն սքանչանքը խլելու խիզախութիւնն ունեցան, գիւտերու շարքով մը, բոլոր հոգեւեանները, որոնք իրենց դարերու ապականութիւններու ծոցը՝ ապագայի մաքրութիւններն ու վսեմութիւնները քարոզեցին, բոլոր հետազօտիչները, որոնք անծանօթ աշխարհներու գիւտին համար վտանգաւոր ճամբորդութիւններ կազմակերպեցին, ինծի համար մարգարէներ են, եթէ այդ բառը իր մէջ կը խտացնէ ապագայի ռահվիրայի մը կոչումը, և բոլոր այն թրթուումները, որոնք ներկային մէջ ապրող հոգիին խորը ապագային գազանիքները կը խօսեցնեն»:

Չը մոռնանք ըսելու, սակայն, թէ մեր դարը գիտութեան մասին իր հաւատքը չափազանցութեան տարած է: Ընդունինք, թէ բազմաամբ կրօնքին գիտութիւնը դեռ մանուկ է, և իր այդ հանգամանքով իսկ ան ալ ունի նախապաշարումներ, քանի որ անոնց մենատիրութիւնը կրօնքին չը պատկանիր: Եւ այդ նախապաշարումներն են, որ գիտութեան թոյլ չեն տուած ցարդ զբաղելու միտքի այն յայտնութիւններով, որոնք հոգեբանական երեւոյթներու գրոշմը ունին, և որոնք հոգեբանական օրէնքներով միայն կրնան վերլուծուիլ և լուսաբանուիլ: Կրօնական զգացումը (religiosité) անկախ դաւանական կառուցուածքէ, այդ յայտնութիւններուն գլխաւորը կը կազմէ: Ստոյգ է, թէ կրօնքը գիտութիւն մը չը կրնար ըլլալ, բայց վստահ կրնանք ըլլալ, թէ կրօնական իմացումի և զգացումի անցամաքելի ակերուն խուզարկութիւնը օր մը պիտի մանէ գիտական հետազօտութիւններու շարքը, քանի որ մարդկային կեանքի և զգացողութեան անբաժան մասը կը կազմէ դարերէ ի վեր: Եւ այսպէսով պիտի ունենանք գիտական հոգեբանութիւն մը, նոր լուսարձակով մը խորաշփելու համար մեր կեանքին մութ անկիւնները:

Մինչ այդ անհրաժեշտ է կրօնքին տալ ծէսէն ու դաւանականէն անկախ, բարոյական և գեղադիտական նոր գիմագիծ մը, և անոր շօշափելի ներկայացումն եւ զող եկեղեցին մատչելի ընել ժողովուրդին, և աշխատիլ մարդկային գիտակցութեան բարոյական կապերը ամրացնել հոգեկան կեանքի բունին շուրջ:

Այս նպատակով էր, որ մենք ձեռնարկեցինք պատրաստել Հայ Ազգային եկեղեցիի Բարեկարգութեան նուիրում այս ուսումնասիրութիւնը:

Մեր մատնանշած բարեփոխումներուն համընթացաբար, ուրիշ երկու կարեւոր ազգականեր, ՔԱՐՈՉ և

ԵՐԱԺՇՏՈՒԹԻՒՆ, անհրաժեշտ են եկեղեցի և ժողովուրդ իրարու մօտեցընելու համար: Երբ ժամաասուլթեան օրերն ու արարողութիւնները կրճատուին, պէտք է ամէն ժամերգութեան պարտաւորիչ ընել բարոյական, կրօնական և ազգային տեսակէտով ժողովուրդը դաստիարակող լուրջ ու խնամուած քարոզները, ամէն օր, որ ժամերգութիւն տեղի կ'ունենայ: Միեւնոյն ժամանակ եկեղեցին պէտք է օժտել մաքուր և սրտայոյզ երաժշտութեամբ, որուն ընկերացած ըլլայ գործիական նուազը: Հայկական սրբազան երաժշտութիւն ըստւածը այսօր գոյութիւն չունի եկեղեցիէն ներս: Սրբազան երգերէ սմանք աւելի արեւելեան երգեցիկ սրճարաններու երաժշտութենէ փոխ առնուած կը թուին ըլլալ, և հեռի են բարեպաշտիկ օրհներգութեան մը գրոշմը կրելէ: Պէտք չէ՝ թողուլ, որ այս կամ այն երաժիշտը իր քմայքին համեմատ ձեւաւորէ հայ եկեղեցիի երգը, ինչպէս ըրած են ցարդ: Կաթուղի եկեղեցիի Գրիգորեան երգը վերակազմելու համար Պենեաիկոսեան կրօնաւորներու երեք սերունդ Սուլէյման վանքին մէջ քառասուն և հինգ տարուան շարունակական աշխատանք մը թափեց: Անհրաժեշտ է, որ Հայ Եկեղեցիին սրբազան երգին վերաքննութիւնն ու վերակազմութեան գործը յանձնուի երաժիշտ-մասնագէտներէ կազմուած մարմինի մը:

Ահա, ասոնք են կարծիքներն ու փափաքները հայ անհատի մը, որ իր եկեղեցականի և աշխարհականի հանգամանքով քառասուն տարիներ ուսումնասիրած է իր պաշտած եկեղեցիին պէտքերն ու պահանջերը, և հոգիով նուիրուած է անոր պահպանումին ու զարգացման: Որովհետեւ Հայ Եկեղեցին միութեան այն կեդրոնն է, որուն ապաստանած է Ազգը դարերէ ի վեր հոն լալու համար իր տառապանքը, հոն

ջրդեղելու համար իր փրկութեան յոյսերը, հոն երգելու համար իր ուրախութիւններն ու յաղթանակները, հոն պանծացընելու իր անհատական և ազգային իտէալը, և անկէ դէպի վեր դէպի իր հայրազոյս Աստուածը բարձրանալու: Այսօր առաւել քան երբեք պէտք ունինք այդ եկեղեցիին, երբ Ազգին զաւակները, բռնի տարագիր, հեռի Հայրենիքէ, հեռի ընտանեկան օճախներու հայրենի աւանդութիւններէն, իբրեւ փրկութեան յոյսի վերջին լատտակ, այդ Ուխտի Տապանակը գրկած կը թափառին Օտարութեան մէջ:

Հայրենագուրկ ժողովուրդի մը ՀԱՅՐԵՆԻՔԸ ԻՐ ԱԶԳԱՅԻՆ ԵԿԵՂԵՑԻՆ Է ՈՒ ԿԸ ՄՆԱՅ:

ՎՐԻՊԱԿՆԵՐ

Էջ	Տող		կարգալ	հեղինակը
12	3	հրդինակը	»	հեղինակը
16	14	օգնութեամբ	»	ճգնութեամբ
19	1	Բիւզանդիոյ	»	Բիւզանդիոյ
25	21	խօսի	»	կը խօսի
28	14	հասատեցին	»	հասատեցին
29	7	տիեզերեկան	»	տիեզերական
30	30	ասհանջներուն	»	պահանջներուն
32	23	վերարծարումը	»	վերարծարումը
38	15	առընթերատուութիւն	»	առընթերատուութիւն
52	3	եկեղեցիի	»	եկեղեցի
53	21	մարդութեան	»	մարդկութեան
56	26	ունիմ	»	չունիմ
57	21	այ	»	այո
68	17	կուտան	»	կուտան
79	31	եկեղեցանունութիւնը	»	եկեղեցականութիւնը
79	31	— ժողովրդարական	»	— ժողովրդավարական
81	24	կ'լլան	»	կ'լլան
85	20	նուիրելու	»	նուիրուելու
94	7	եօթներորդ	»	եօթներորդի
99	29	ամուսնալու	»	ամուսնանալու
104	17	նեւ	»	նաեւ
134	8	պատրաստուած	»	պատուաստուած
136	8	տգեղ	»	տգեղ
139	18	կրթական	»	կրթական
144	4	կրօնական	»	կրօնականի

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

Նախաբան	7—21
Ա.— Բարեկարգութեան հարցը	23—33
Բ.— Ժամասացութիւն	34—39
Գ.— Տօնակատարութիւն	40—48
Դ.— Մատենայի սրբագրութիւն	49—54
Ե.— Կուսակցութիւնը Կարողիկ եկեղեցին մեզ	55—65
Զ.— Կուսակցութիւնը Հայ Ազգային եկեղեցին մեզ	66—84
Է.— Կրօնականներու դաստիարակութիւնը	85—89
Ը.— Ամուսնական հարցեր	90—104
Թ.— Տոմարական հարց	105—108
Ժ.— Եկեղեցական սեւմ	109—113
ԺԱ.— Պահի կամ ծովապահութիւն	114—120
ԺԲ.— Ասուածպատեան լեզուն	121—126
ԺԳ.— Ընկերական օժանդակութիւն	127—131
ԺԴ.— Գեղագիտական հասկացողութիւն	132—138
ԺԵ.— Միսիֆ հոգիին պակասը	139—144
ԺԶ.— Եզրակացութիւն Վրիպակներ Բովանդակութիւն	145—155